

Individen och arbetstiden

Individen och arbetstiden

Med bidrag av

Fil. lic. GÖRAN ALBINSSON, Industriens Utredningsinstitut
Pol. mag. BRITT-MARIE BYSTEDT, Tjänstemännens Centralorganisation
Docent KARL-OLOF FAXÉN, Svenska Arbetsgivareföreningen
Professor KARL-GUSTAF HILDEBRAND, Uppsala Universitet
Skolrådet MATS HULTIN, Kgl. Skolöverstyrelsen
Direktör SVEN JOHANSSON, Oxelösunds Järnverk
Byrådirektör BRITA LUNDBLAD, Karolinska Sjukhuset
Generalsekreterare ERNST MICHANEK, Nämnden för Internationellt
Bistånd
Förtroendeläkare ERLAND MINDUS, Stockholm
Professor TORGNY SEGERSTEDT, Uppsala Universitet
Personalintendent ELOF YBRING, Åhlén & Holm AB

Individen och arbetstiden

ASPEKTER PÅ ETT
KOMPLICERAT SAMORD-
NINGSPROBLEM

Studieförbundet Näringsliv och Samhälle

Studier och debatt

utges av Studieförbundet Näringsliv och Samhälle
Sköldungagatan 2 • Stockholm Ö • Telefon 23 25 20 • Postgiro 35 62 60
Nr 2 1965 • 13:e årg.

Tryckt hos Gernandts Boktryckeri AB, Stockholm 1965

SNS — STUDIEFÖRBUNDET NÄRINGS LIV OCH SAMHÄLLE
är en ideell sammanslutning av enskilda personer inom svenskt näringsliv, fristående från politiska partier och intresseorganisationer. Genom vetenskaplig forskning, konferenser samt studier och debatt i lokala grupper vill SNS sprida kunskap om ekonomiska och sociala förhållanden, stimulera till positiva insatser i arbets- och samhällsliv och till individuella ställningstaganden i den allmänna debatten.

Innehåll

Förord	7
Arbets tid, människovärde och produktivitet — ett historiskt perspektiv	9
av <i>professor Karl-Gustaf Hildebrand</i>	
Arbets tiden och samhällsekonomin	21
av <i>docent Karl-Olof Faxén</i>	
Socialmedicinska synpunkter på relationen arbets tid — fritid	35
av <i>doktor Erland Mindus</i>	
Arbets tid — fritid — individ	48
av <i>professor Torgny Segerstedt</i>	
Konsumenterna och fritiden	58
av <i>fil. lic. Göran Albinsson</i>	
Skolan och samhällsrytmen	78
av <i>skolrådet Mats Hultin</i>	
Servicefrågor och arbets tidsproblem	86
av <i>sekreterare Britt-Marie Bystedt</i>	
Tre praktiska exempel	95
1 Rekryteringsproblem vid ett sjukhus	95
av <i>byrådirektör Brita Lundblad</i>	
2 Handelns arbets tidsproblem och den nuvarande lagstiftningen	99
av <i>personalintendent Elof Ybring</i>	
3 Företaget och semesterspridningen	105
av <i>direktör Sven Johansson</i>	
Ur debatten	115
Ny syn på arbets tiden — Några sammanfattande synpunkter	120
av <i>generalsekreterare Ernst Michanek</i>	

Förord

Vårt nuvarande sätt att se på arbetstiden, dess förläggning och uppdelning, grundar sig till stor del på sekelgamla traditioner. Men är det rationellt att i vårt industrialiserade och urbaniserade samhälle hålla fast vid det agrara samhällets arbetsrytm — betingad av skördetider och det traditionella kyrkoåret? Motsvarar t.ex. den urgamla veckorytmen med arbete i 6 dagar och vila på den sjunde alltid producenternas och konsumenternas önskemål? Är skolans arbetsår — också det en kvarleva från det agrara samhället — ändamålsenligt från elevernas, föräldrarnas, näringslivets och skolans egen synpunkt? Innebär inte helgdagarnas förläggning under året numera alltför svåra störningar i samhällsrytmen?

Den fulla sysselsättningen och den på många håll stora arbetskraftsbristen, liksom den alltmer kapitalintensiva produktionen, nödvändiggör ett bättre hushållande med tiden och de knappa mänskliga resurserna. I diskussionen måste hänsyn även tas till den konflikt som i dag existerar mellan den enskilde individens växande krav på service, privat och offentlig, under fritiden och hans önskemål om "normala" arbetstider.

Den väntade arbetstidsförkortningen torde än mer öka behovet av flexibilitet och bättre anpassning av arbetstidens uppdelning och förläggning till det enskilda företagens och den enskilde individens speciella behov och önskemål.

Bl.a. dessa frågor diskuterades vid en av SNS arrangerad konferens i Rättvik den 8—9 mars 1965, och denna skrift bygger på de föredrag som där hölls. Det är vår förhoppning att den skall kunna stimulera till en konstruktiv fortsättning på diskussionen om våra arbetstider.

Stockholm i maj 1965.

Karl-Fredrik Km Karlsson
Verkställande direktör i SNS

*Arbetstid, människovärde
och produktivitet
— ett historiskt perspektiv*

av KARL-GUSTAF HILDEBRAND

När man på allvar började fundera över arbetstidens historia var det fram på 1800-talet. De som funderade var naturligt nog människor, som var intresserade av en kortare arbetstid och över huvud var kritiska mot det rådande systemet. Det kanske förklarar att man ibland idealiserade äldre perioder. På medeltiden, innan kapitalism och industrialism hade utövat sina skadeverkningar, skulle människorna i praktiken ha haft en sorts åttatimmarsdag. Som exempel på tankens ålder och meningsfullhet har man ibland dragit in en tradition om kung Alfred den store, en anglosachsisk regent som levde bortåt år 900, dvs. litet senare än Ansgar; han åberopas med tillbörlig vördnad ännu i ett standardverk som *Encyclopaedia of the Social Sciences* på 1930-talet. Den tradition det gäller är inte bekant från samtida källor, men den är känd från omkring år 1100, och det är vackert så. Alfred den store uppfattades som en verklig idealregent; han var också känd för djupa kulturella intressen. Mot den bakgrunden skulle han ha bestämt sig för att åtta timmar av dygnet skulle ägnas åt kroppslig omvårdnad, t.ex. sömn, åtta timmar skulle anslås åt studier, bön och meditationer, och under de återstående åtta skulle han sköta sitt maktpåliggande kungavärv.

I kung Alfreds fall gällde frågan således inte ett program för de arbetande klasserna utan ett gentlemannaideal efter den

tidiga medeltidens begrepp : så skulle en verkligt fin karl ordna det för sig. Det skulle ta tusen år eller så innan folk i allmänhet kunde få en standard av den sorten.

Om man dröjer sig kvar i 800-talet ett ögonblick till, så kan uppgifterna om kung Alfred ge stoff för ännu en reflexion. Till det som berättas om honom — och i det fallet med ännu äldre hävd — hör också en invecklad skildring av hur han bar sig åt för att kunna mäta tiden när man på grund av mörker eller molnighet inte kunde utnyttja solur. Kungen hade ett invecklat system med vaxljus om vilka han band snören och som sedan fick brinna dygnet igenom under bevakning. Den lilla detaljen kan påminna om att också de exakta tidsbegreppen har sin historia och att det redan därför i många fall förblir outredbart hur länge folk brukade arbeta.

Det finns också andra skäl till att kunskapen måste bli osäker. Ju längre tillbaka man går i tiden, desto mera självklart måste det bli att arbetsställena har varit många och små och till stor del byggda på annat än tidsavlönat arbete. Hur verkligheten inom en sådan ram ser ut skulle vara svårt att statistiskt belysa, även om det gällde förhållanden i dag. I många fall var arbetet säkert hårt och besvärligt men det kunde kanske skötas rätt fritt — som arbetet på en ägd eller arrenderad jordbit, eller i en hantverkares en- eller tvåmansföretag.

Å andra sidan finns det en kärna av sanning i 1800-talsidén om en mildare arbetstid före industrialismen. Man hade naturligtvis — Alfred den store i all ära — ingen nämnvärd förståelse för att människans värdighet, också i lägre samhällsskikt, kunde stå i motsatsförhållande till en lång arbetstid. Tvärtom ansågs det som en naturlig plikt att arbeta så länge man kunde, och från äldre tankar om den plikten går en rak linje till merkantilisternas ibland något cyniska tankar om mänskligt arbete. Men det som i större skala kunde förlänga arbetstiden, det var ju inte bara uppfattningen om den — och ännu mindre den rena sadismen — utan möjligheten att utnyttja och att organisera arbetet.

I många fall var det på tekniska grunder omöjligt att ordna

en lång arbetstid. Det blev dyrt och omständligt att skaffa belysning till de splittrade arbetsplatserna. När medeltida hantverksskrån inte sällan bekämpade nattarbete, var det väl inte i första rummet av omtanke om gesäller och lärpojkar utan för att undvika illojal konkurrens hantverkarna emellan, i en värld där det framstod som excentriskt och på längre sikt föga lönande att arbeta på natten. Grundexemplet för allt tyngre arbete var ju för övrigt jordbruksarbetet, med dess självklara lantliga rytm, ibland pressande och ibland mindre pressande. Det har naturligtvis alltid krävts väldiga arbetsinsatser i vissa brådskande situationer. Man kan tänka på de fall som Upplandslagen talar om mot slutet av 1200-talet och som ger rätt att bryta helgfriden: när fisken leker, när vårarbetet skall göras på åkern, när skörden skall äga rum. Från dessa klassiska situationer går tanken till andra och något mer komplicerade, t.ex. det hårda säsongarbete som pågick en mindre del av året under de stora sillfiskena i Bohuslän under 1700-talet. Mellan de hetsiga perioderna fanns det andra då man i någon mån tog igen sig, därför att det inte fanns så mycket att göra. Det har tvistats om utsträckningen av den lantliga vintervilan i äldre tid; naturligtvis var den minst av allt fullständig, och i trakter med täta vintertransporter kunde den bli illusorisk, men till någon del fanns den.

Beroendet av en naturbunden rytm hör emellertid också ihop med någonting annat. I en tillvaro där kommunikationerna i alla avseenden var bristfälliga kunde det aldrig bli någon fullständig kontakt mellan efterfrågan och utbud på arbetskraft, produktionsapparaten fungerade trögt och osystematiskt, och bland stora delar av befolkningen måste man räkna med undersysselsättning, med dold eller partiell arbetslöshet. Det var väl därför man kunde klara sig med så många helgdagar i det medeltida samhället.

Möjligheterna att fullt ut tillgodogöra sig tillgänglig arbetskraft har gradvis ökat, men länge på ett svåröverskådligt, skenbart förvirrat sätt. En engelsk ekonomisk historiker har gett en målande, kanske en aning fantasifull bild av hemarbetarnas

verksamhet inom engelsk textilindustri kort före den industriella revolutionen. De brukade, menar han, arbeta onaturligt och ohälsosamt länge under tre à fyra dagar i veckan, däremellan tog de skadan igen, med dryckenskap eller annat på lördagen, njöt en tillbörlig söndags- och måndagsvila och kunde så långsamt börja igen. Den lärde engelsmannen framhåller att en arbetsordning av det slaget fortfarande finns hos en del människor, till exempel författare och fria kulturskribenter, men att det knappt kan ha varit ett lyckat system från textilindustrins synpunkt.

Naturligtvis hade man redan före industrialiseringen haft verksamhetsgrenar där det verkligen fanns anledning att samla arbetare i stora enheter och utnyttja dem grundligt; i sådana fall kunde villkoren bli mycket hårda. Men det är med den börjande industrialiseringen som möjligheter av det slaget blir av betydelse. I de engelska bomullsspinnerierna hade man i slutet av 1700-talet stora fabriksanläggningar, och efterfrågan på produkterna var stor. Man kunde övervaka vad de anställda hade för sig; man kunde också kontrollera att de började och slutade på rätt tid. Det sista var mera genomgripande än man ofta tänker sig: det är med fabriksklockan som den exakta tiden på allvar får sin centrala ställning i produktionslivet. I England berättades hemska ting om hur arbetsgivarna sökte bedra sina arbetare, genom att under en eller annan förevändning låta dem börja en smula tidigare eller bli kvar något längre än de egentligen skulle ha gjort. En av orsakerna var att den enda klocka man hade att gå efter var den stora klockan i fabriksbyggnaden. Den kunde arbetsgivaren ställa som han ville, och arbetarna hade förvisso inga fickur. Det låter mycket rimligt att arbetsgivaren ibland har missbrukat sin nya makt, men samtidigt kom man genom missförhållanden och besvärligheter fram till ett skede av större exakthet och därmed av mer effektiv produktion.

I glädjen över vad som från en synpunkt var ett ofantligt framsteg sökte man utnyttja arbetarna så mycket som möjligt och göra arbetstiden så lång som möjligt. Det inträffade i ett

läge då man hade investerat mer, både i industrianläggningar och i lager för den vidgade produktionen och avsättningen, än någonsin förr i historien. Det var i allmänhet mycket lättare att få arbetskraft än att få kapital. Förräntningen vållade stora bekymmer, och känslan av att leva i en mördande konkurrens var stark. I allmänhet trodde man att arbetarens dagsinsats helt enkelt var proportionell till den använda arbetstiden; därmed blir den tidiga industriella revolutionens ibland upprörande arbetstider — på ända till 15—16 timmar eller någon gång ännu mer — något mer begripliga.

Teoretikerna tänkte ofta på samma vis: det finns en rikt sammansatt bakgrund till Nassau Seniors uppfattning att arbetsgivarens vinst egentligen låg i resultatet av den sista arbetstimmen och att man därför rent matematiskt kunde fastslå det olyckliga i en arbetstidsförkortning. Tanken står i viss mening på samma plan som Marx' skildringar av den grymhetens logik som driver arbetsgivarna att stjäla arbetstid av de anställda. I båda fallen har man tänkt sig arbetskraften som en odifferentierad kvantitet, vilken den starkare hade intresse av att öka så långt han över huvud förmådde.

När nu kampen för att i stället förkorta arbetstiden kom i gång, och när det småningom framstod som en vinst för alla parter att den förkortades, då var naturligtvis motiveringarna ända från början rätt skiftande.

Den tidiga arbetarrörelsen i Amerika — i början av 1800-talet — hade som sitt huvudargument att amerikanen var född till medborgare och inte kunde uppbära sitt medborgerliga ansvar, om hela dygnet skulle gå åt till arbete och nödvändig vila efter arbetet. Tidig är också tanken att arbetsförkortningen är ett mänskligt solidaritetskrav, eftersom den tillgängliga mängden av arbetstillfällen räckte åt flera, om man på det viset delade upp den i mindre stycken. Tanken blev naturligtvis aktuell i dåliga tider, men just då var arbetsgivaren — rimligt nog — ovillig till allt som direkt eller indirekt kunde höja hans arbetskostnader och därmed försvaga hans konkurrensläge. På den vägen var det med andra ord inte så lätt att komma fram.

Allteftersom det mänskliga arbetets produktivitet ökade, blev det emellertid ofrånkomligt att fördelarna härav också till en betydande del skulle komma arbetarna tillgodo. Därvid måste man också till sist nå det stadium då arbetarnas andel kunde tas ut inte bara i ökad betalning utan även i en förkortad arbetsdag, med oförändrad eller något så när oförändrad penninginkomst. Därmed kunde man på ett rationellt sätt förverkliga vad de arbetande klasserna säkert, i mera primitiv form, hade längtat efter långt tidigare. På 1700-talet var det inte så ovanligt att skribenterna utgick från arbetarens — eller vissa arbetargrupper — naturliga lättja som någonting självklart; höjde man arbetslönen, så skulle det innebära att folk kunde klara sin minimistandard med mindre arbetsinsats, och då skulle de uträtta mindre än förut. I sin krassa form är det troligt att detta resonemang — på kort sikt — kan ha varit rätt träffande. Om tillvaron som helhet ter sig statisk och hopplös, och om arbetarna varken har fostrats till eller vant sig vid en miljö med stränga kvalitativa krav, då är det ju ganska naturligt om ökad inkomst — som isolerat fenomen — inte kan bli särskilt lyckobringande med en gång. Motsvarande erfarenheter har som bekant varit på tal när det gällt utvecklingsländerna. Men med en tillräckligt höjd produktivitet och en tillräckligt stark kvalitetsinställning i arbetet kommer å andra sidan det läge då den mänskliga "lättjan" — alltså motviljan mot en mycket lång och hindersam arbetstid — kan tillgodoses på ett naturligt sätt.

Redan före 1800-talet hade man i själva verket någon gång tänkt över det förhållandet att en kortare eller mera angenäm arbetstid kunde betyda höjd kvalitet på arbetet och därmed inte behövde vara en olycka från ekonomisk synpunkt. Det finns en mycket litet bemärkt engelsk 1700-talsförfattare som hette Malachy Postlethwaite; han har en viss stilla berömmelse därför att Marx, icke utan värme, har citerat honom i *Das Kapital*. Postlethwaite hade tänkt ut — när han blev trött på de jämförelser mellan de lata engelsmännen och de flitiga holländarna som var så populära i 16- och 1700-talslitteraturen —

att när engelsmännen trots allt presterade så mycket, så berodde det på att folk i England var villiga och uppfinningsrika; vilket i sin tur berodde på att de fick litet tid att dricka öl och ha trevligt och känna sig som människor.

Kvalitetsfrågan blev betydelsefull när industrialismens arbetarhistoria kommit en bit på väg. Det finns en del exempel — inte minst när det gällde att råda bot på det allra värsta, att söka sig ner mot en tolvtimmarsdag — på att enskilda arbetsgivare mer eller mindre på egen hand experimenterade med kortare arbetstid och fann att de på tolv timmar fick ut lika mycket arbete som de förut fått genom en längre och för arbetaren mera besvärande arbetsdag. I Sverige hörde den store skeppsbyggaren Carlsund till den sortens pionjärer.

Det behöver knappast tilläggas att vid sidan av de ekonomiskt präglade motiveringarna har det funnits andra, som mera direkt pekat på t.ex. de medicinska skadeverkningarna av en alltför lång arbetstid. Dessa skadeverkningar var naturligtvis särskilt lätt skönjbara när det gällde kvinnor och barn. Det är därför ingen tillfällighet att vägen till en effektiv arbetslagstiftning i England gick över bestämmelser som gällde kvinnornas och barnens arbetstid. I den engelska textilindustrin infördes tiotimmarsdagen vid mitten av 1800-talet i just denna form — som en lag för kvinnor och barn — men i realiteten kom den att beröra den manliga arbetskraften också, eftersom de olika kategoriernas insatser var så nära förknippade med varandra.

Frågan om förkortad arbetstid har alltså redan från början två olika sidor. Å ena sidan är den en fråga som gäller arbetarens personliga intresse av förkortningen och som antingen är humanitärt motiverad eller avser arbetarens del i det förbättrade produktionsresultatet. Å andra sidan är arbetstidsförkortningen också ett led i arbetets alltmera rationella organisation, ett led som innebär att arbetstimmarerna kan utnyttjas långt intensivare än förr.

På många håll i Västerlandet kommer man — mer eller

mindre osystematiskt — fram till tiotimmarsdagen när 1800-talet närmar sig sitt slut, och strax före 1914 har man hunnit ett gott stycke på väg mot niotimmarsdagen. Inom enskilda områden nådde man ännu längre. Till de drivande och normaliserande krafterna hör naturligt nog de fackliga organisationerna, allteftersom de tar gestalt och får inflytande.

Emellertid dröjde sig många ojämnheter kvar, och detta är inte så underligt. I vissa fall var det fråga om den kontinuerliga driftens krav, även om det ibland också hände att skiftarbetet — i den mån man kom ifrån systemet med två tolvtimmarsskift — kunde verka förkortande. Det fanns också sektorer av näringslivet, där arbetstiden var lång därför att företagen var svaga och små, kontrollmöjligheterna var dåliga och företagarens konkurrensläge var desperat; då låg det ju nära till hands att värja sig mot de starkare konkurrenterna genom att hålla lång arbetstid.

Ojämnheterna blev naturligt nog särskilt våldsamma i länder där man inte hade någon stark arbetarrörelse. I USA var den genomsnittliga utvecklingen rätt imponerande. Man räknar med att tiotimmarsdagen i stort slog igenom omkring 1890 och att man 1907 skulle ha varit så långt nere som vid 51-timmarsvecka i en rad industrier inom staten New York. Men samtidigt med detta fanns en helt annan ordning inom stålindustrin, där starka ekonomiska intressen var engagerade och arbetarorganisationerna förblev utomordentligt svaga. Där ansåg man ända till 1923 tolvtimmarsdagen som naturlig, och man hade därtill mycket liten respekt för söndagsvilan. Det svävande i de amerikanska förhållandena kom också till uttryck däri att det under 1920-talet — just som åttatimmarsdagen hade vunnit terräng — skedde en återgång, en ansats till genomsnittlig förlängning av arbetstiden.

Om man ser både till USA och till Västerlandet i övrigt, så är emellertid åttatimmarsdagens genombrott en något mindre sensationell tilldragelse än man först tror. Frågan om dess undergörande eller katastrofala verkningar var till en del något överdimensionerad; det gällde en fortsättning — i vissa

fall rentav en kodifiering — av vad som länge varit på väg. Däremot innebar åttatimmarsdagen naturligtvis en stor förändring för de enskilda näringar där arbetstidsförkortningen släpat efter.

Även i Sverige finner vi tidiga 1800-talsexempel på oerhört långa arbetstider. Å andra sidan är det väl troligt att vi också i fråga om arbetstiden fick del av vissa efterblivenhetens välsignelser: vår industriella organisation hade inte hunnit så långt vid den tid, då det ännu var naturligt att söka pressa ut så lång arbetstid som möjligt. Vägen till tolvtimmarsdagen som normal och allmänt respekterad arbetstid vid mitten av 1800-talet var därför kanske inte så svår. Inte sällan har den arbetsdagen uppfattats som något naturligt: tolv timmars arbetsdag gällde för de indelta soldater som arbetade på Göta kanal.

Utvecklingen hos oss följer sedan, utan originella insatser men också med mindre eftersläpning än man ibland tycks tro, den allmäneuropeiska utvecklingen. Tiotimmarsdagen blir alltmer ordinär omkring 1900. Den avkortning som sedan sker fram mot åttatimmarslagens antagande är framförallt en avkortning av lördagsarbetet. Man kommer, i totalsumma, ner mot ungefär en 57-timmarsvecka.

Reellt var övergången, i vissa avseenden, mjukare än det ser ut. I Bo Gustafssons undersökning av sågverksarbetarnas förhållanden under 1900-talet — en undersökning av vilken jag både direkt och indirekt har haft stor nytta för denna framställning — får man värdefulla hållpunkter för bedömningen. Så sent som 1917 hade det träffats en uppgörelse mellan arbetsgivare och arbetare vid sågverken: där sänktes den normala veckoarbetstiden från 59 till 57 timmar. Det är ju ett långt steg från 57 timmar till 48. Men ser man närmare efter, finner man att de 57 timmarna rymde en hel rad lämningar från äldre tider med ett lugnare arbetstempo. Det är alldeles klart att under de mycket långa arbetstidernas epok kunde intensiteten inte vara så stor som senare, och inte heller kunde man klara sig utan allehanda små avbrott. Ännu då åttatim-

marslagen skulle genomföras, var resterna av detta förhållande mycket betydande. Det fanns kvar en del kafferaster och sådant, och dessutom brukade postningen — dvs. omställningen av sågramarna — ske under arbetstid. Medan postningen ägde rum, stod arbetet stilla för nästan hela arbetsstyrkan. De avbränningar det här gäller har uppskattats till mellan en halv och en hel timme om dagen; Gustafsson menar för sin del att en timme är det riktiga och att 57-timmarsveckan, vad effektiv arbetsinsats beträffar, egentligen var en 51-timmarsvecka. När åttatimmarsdagen infördes, försvann naturligtvis de gamla smårasterna, och postningen blev förlagd utanför formell arbetstid.

Detta belyser ett mycket betydelsefullt allmänt sammanhang. När arbetstiden förkortades — liksom när arbetslönerna steg — fick arbetsgivaren ett starkare intresse av att rationalisera, kanske av att spara in arbetskraft med hjälp av nya maskiner. Men han fick också ett starkare intresse av att organisera arbetstiden så att kvantiteten mänsklig arbetsinsats per timme blev så stor som möjligt. I mycket hög grad har åttatimmarsdagens genombrott betalats inte bara med att arbetaren i största allmänhet blev friskare och hade mer utnyttjad energi utan genom att det blev ökad plats för kontroll och mätning av den faktiska arbetsinsatsen. En växande roll fick de arbetsstudier som en gång hade väckt missnöje bland arbetare i hela världen, när amerikanska reformatorer och deras efterföljare hade sökt genomföra dem bortåt sekelskiftet.

Om man däremot ser den mer sammanpressade och mer effektiva åttatimmarsdagen från arbetarnas synpunkt, så är det klart att de gjorde en utomordentligt stor vinst. Den sammanhängande del av dygnet som inte gick åt till arbete hade blivit väsentligt förlängd. Fritiden kunde få mening och innehåll på ett nytt sätt. Man kan också i det avseendet tänka en smula på det långa perspektivet. En skotsk ekonomisk historiker har nyligen gjort några betraktelser om hur vardagen kunde se ut i familjer med ett minimum av fritid, de arbetarfamiljer i tidigt brittiskt 1800-tal, där både mannen och hustrun arbetade — i båda fallen många timmar om dygnet. Han påpekar

att begreppet reallön i en sådan familj måste ha varit utomordentligt ihåligt, eftersom nästan allt planmässigt ordnande av inköp och hushåll måste ha omöjliggjorts. Det fanns ingen chans att få ut det bästa möjliga av pengarna, tiden efter det långa dagsarbetets slut var hårt belamrad, i varje fall för husrun, och den patriarkaliska familjeorganisationen medförde dessutom att den kvinnliga partens troligen bättre förstånd i sådana ting aldrig kom till sin rätt. Mot bakgrunden av detta avlägsna ytterlighetsfall kan man lätt se vad en större rymlighet omkring fritiden faktiskt innebär: en möjlighet att göra konkret verklighet av den standard som penninglönen i och för sig kan möjliggöra men aldrig själv garanterar om inte löntagaren har tillfälle att tillgodogöra sig den på ett vettigt och människovärdigt sätt.

Om steget till åttatimmarsdag inte var så drastiskt som man efteråt gärna vill tänka sig, om det å andra sidan — sådant det var — gjorde arbetarna så stor glädje och om det inte på lång sikt vållade några katastrofer, då kan man fråga sig varför arbetsgivarna alls var ovilliga eller tveksamma. Naturligtvis fanns det rätt mycket av traditionstänkande och allmän kortsynthet. Men å andra sidan var det ganska självklart att arbetarna lättare kunde satsa på framtiden, eftersom korttids- och långtidsintresset hos dem pekade åt samma håll. För arbetsgivaren gällde frågan inte bara hur arbetstidsförkortningen skulle verka på längre sikt utan också vad det skulle kosta att införa den. I första omgången måste den givetvis leda till ökade kostnader. Det är inte alltid så lätt att få sig en stor ny investering förelagd, på bestämd tid och av politiska skäl, även om investeringen i och för sig är aldrig så sund. Det är därför helt naturligt att det bara har varit under hårt tryck som den stora förändringen har kunnat genomföras. Andra steg har ibland varit lättare.

Mycket kunde sägas inte bara om de senaste årtiondenas förändringar utan också om fritidens kvalitativa innebörd, om vad man har använt den till och varför man har velat öka den. Här kommer man in på stora problem, desto mer aktuella

som de brännande frågorna nu till stor del just gäller arbets- och fritidens förläggning och allmänna disposition lika mycket som de rent kvantitativa aspekterna. Här ligger också en rad problem om samhällsmönster och mönster i familjelivet. Men de problemen kommer att presenteras av andra och med direktare anknytning till dagens situation.

Arbetstiden och samhällsekonomin

av KARL-OLOF FAXÉN

Den nationalekonomiska vetenskapens sätt att analysera avvägningen mellan arbete, konsumtion och fritid bygger på nyttobegreppet. Detta begrepp, som formulerades i slutet av 1700-talet, har under 1800-talet fått en puritansk prägel. Konsumtionen är, eller i varje fall bör vara "nyttig", medan fritiden är "onyttig". Livets mening är att arbeta för att kunna konsumera och konsumera på ett nyttigt sätt. Fritiden skall utnyttjas för att vila, så att man kan arbeta mera, men i övrigt har den inte något moraliskt värde. Den är onyttig.

Jag har sagt detta i kanske något karikerad form för att betona begränsningen i nationalekonomens perspektiv på arbetstidsfrågorna. Socialpsykologiska och andra faktorer är kanske väsentligare, men dessa synpunkter får andra medarbetare i denna skrift föra in i debatten.

Från logisk synpunkt kunde man lika väl tala om t.ex. "vällust" som "nytta", derivera vällustfunktionen och bestämma gränsvällusten. Den rent matematiska konstruktionen av samhällsekoniskt optimum blir densamma. En sådan terminologi skulle stämma bättre med modern psykologisk uppfattning och utgöra ett bättre underlag för analysen av sambandet mellan konsumtionens inriktning, fritidens längd och dess förläggning. Den skulle understryka att fritiden har ett självständigt värde, inte bara en sekundär roll som återhämningsperiod inför arbetstiden.

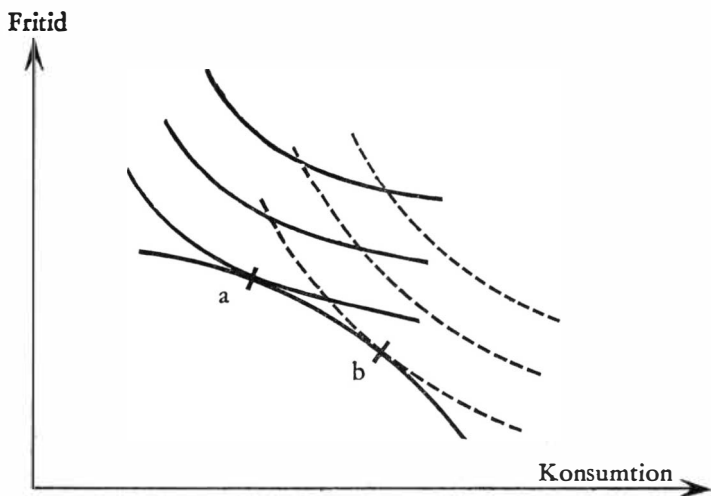
Jämvikt mellan konsumtion och fritid

Den klassiska nationalekonomiska metoden att formulera valsituationen vid arbetstidens bestämning illustreras av dia-

gram 1. Liksom för andra valsituationer används ett system av indifferenskurvor (konvexa mot origo), där fritid och konsumtion satts av på axlarna. Valet mellan konsumtion och fritid analyseras alltså enligt samma schema som valet mellan två varor, t.ex. apelsiner och äpplen. Vi kan anta att de uppritade indifferenskurvorna gäller en viss individ, och att alla individer i samhället har likadana kurvor. Alla har alltså samma grundförutsättningar ifråga om arbetskaperitet, behov av vila etc., samma psykologiska inställning till valet mellan fritid och konsumtion och alla dessa faktorer är sammanfattade i likformiga system av indifferenskurvor för de i samhället ingående individerna. Vidare finns en kurva (konkav mot origo), som representerar samhällets produktionsmöjligheter. Den uttrycker, att om fritiden är större, blir produktionen mindre, och tvärtom.

Det samhällsekonomiska optimalläget, dvs. den avvägning mellan arbetstid och fritid, som ger den största nytta (eller snarare vällusten, eftersom diagrammet ju förutsätter att fritiden har ett värde i sig) ges av den punkt a, i vilken produktionsmöjlighetskurvan tangerar en av indifferenskurvorna.

DIAGRAM 1

Arbetstidens bestämning blir från nationalekonomisk synpunkt ett rent jämviktsproblem. Man finner jämvikt på marknaden genom fri prisbildning. Det ryms ingen annan intresse-motsättning mellan företag i denna situation och hushåll än den som utjämnas och löses genom marknadsprisbildningen. Man finner den optimala fördelningen mellan fritid och konsumtion utan lagstiftningsingripanden eller andra åtgärder i kollektiva former. Avkastningen på kapitalet påverkas i stort sett inte av arbetstidens längd, utan den bestäms huvudsakligen av andra faktorer.

Antag härefter att det sker en smakförskjutning. De streckade indifferenskurvorna illustrerar den nya situationen. Individerna i samhället föredrar nu mera konsumtion och mindre fritid. Jämviktsläget har förskjutits till punkten b. Från puritansk synpunkt framstår smakförskjutningen som ett moraliskt framsteg. Man arbetar mera, är nyttigare.

Men vi måste frigöra oss från puritanismen och se detta värdeneutralt. En längre arbetstid är inte något värdefullt i sig självt. Det väsentliga är att den faktiska avvägningen mellan konsumtion och fritid kunnat anpassas till förskjutningen av det samhällsekonomiska optimalläget från a till b.

Hur är det då med de ekonomiska konsekvenserna? Påverkas fördelningen av inkomsterna mellan kapitalränta och arbetslön av denna smakförskjutning, som lett till en förlängning av arbetstiden? Låt oss först se på problemet från långsiktssynpunkt. Det blir då fråga om en jämförelse mellan två jämviktstillstånd, som skiljer sig åt endast ifråga om individernas inställning till valet mellan konsumtion och fritid. Om samhället skulle bestå av individer med en inställning till valet mellan konsumtion och fritid i enlighet med de streckade indifferenskurvorna i stället för de heldragna, blev resultatet naturligtvis längre arbetstid, större produktion och mera konsumtion, men kapitalavkastningen skulle sannolikt bli ungefär densamma. Man skulle få samma ränta och samma lönsamhet i företagen — dvs. sedan företagen efter en tid anpassat sig till den nya situationen.

Ett annat problem är anpassningen på kort sikt. Bygger man upp en produktionsapparat, gör investeringar osv. i tron att människorna skall vara beskaffade på ett visst sätt och människorna sedan visar sig vara helt annorlunda beskaffade, ja, då blir det omställningsproblem med åtföljande förluster, som företagen i stor utsträckning får bära. Detta gäller frågan om arbetstidens längd lika väl som t.ex. frågan om vilket slags bilar konsumenterna egentligen vill ha.

Ser man på frågan statistiskt, så att man bara jämför två stationära jämviktslägen — som vi gjorde nyss — finns det ingen anledning att tro att kapitalräntan skulle vara olika vid dessa lägen. Det finns ingen intresse motsättning involverad i arbetstidsfrågan, sedd på detta sätt. Vill man lösa arbetstidsfrågan från den utgångspunkten, kan man säga så här: Vi lägger oss inte i frågan om arbetstidens längd, utan den får lösas på marknaden genom prisbildningen. Människorna får fritt välja vilken arbetstid de vill ha och företagen får ange vad de vill betala för arbetstider av varierande längd. Ett jämviktsläge utbildas på marknaden, t.ex. enligt punkt a eller enligt punkt b i diagram 1; varken staten eller någon organisation har anledning att lägga sig i vilketdera det blir.

Den enkla slutsatsen av denna nationalekonomiska analys blir alltså att man skall inte ha några arbetstidsregleringar. Så enkelt är det nu inte i verkligheten. Det finns även t.ex. sociala och medicinska synpunkter, och det är dessa som motiverar en arbetstidsreglering, däremot inte de nationalekonomiska.

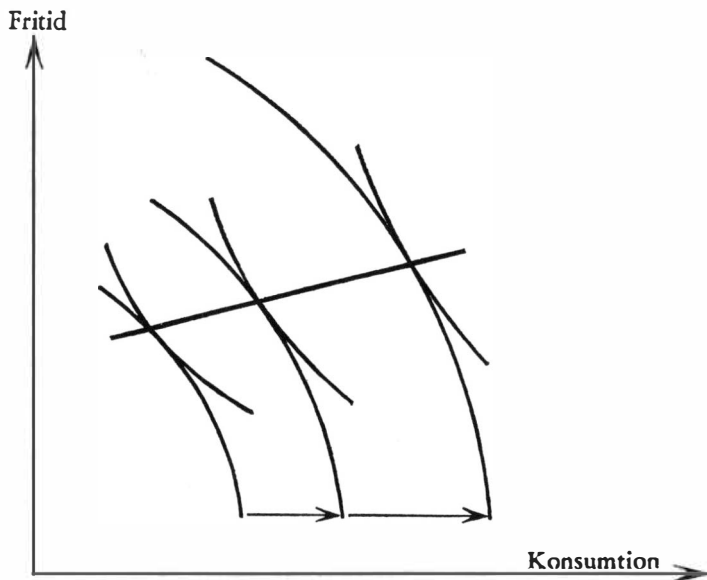
Individerna i samhället är ganska olika. Låt vara att nationalekonomerna i sina teoretiska resonemang gärna vill införa ett samhälle, som består av en och samma sorts individer, eftersom det då blir betydligt enklare att rita kurvor, så som vi har gjort i diagram 1. Men i verkligheten finner vi — dessbättre — i ett och samma gemensamma sociala system människor med olika smakinriktning. För den ene är ett jämviktsläge i enlighet med punkten a optimalt, för den andre i stället punkten b. Dessa skillnader kan bero på högst väsentliga och respektable faktorer, t.ex. olika familjesituation; det är inte fråga om

irrationella kapriser. Alla dessa olika individer måste enligt nu gällande ordning passas in i en enhetlig arbetstidsreglering, tillhörande vårt gemensamma sociala system. Det är detta som jag från nationalekonomisk välfärdsteoretisk utgångspunkt finner absurt. Kan man inte göra det möjligt för varje individ att få den arbetstid som passar vederbörande bäst? Varför skall man behöva centralt reglera våra arbetstider?

Ökad fritid en del av standardhöjningen?

Går vi ett steg vidare i den nationalekonomiska analysen, kan vi ha hjälp av diagram 2, vars uppläggning påminner om det förra, med en vertikal fritidsaxel och en horisontell konsumtionsaxel. Men det senare diagrammet har tre produktionsmöjlighetskurvor. Dessa tre kurvor illustrerar att det sker en produktivitetstegring, en ekonomisk utveckling. Kurvan för produktionsmöjligheterna förskjuts med tiden åt höger, ut från origo. Möjligheterna blir allt rikare. Hur mycket av dessa ökade

DIAGRAM 2

möjligheter kommer att tas ut i form av ökad fritid resp. ökad konsumtion? Om man på det nationalekonomiskt överförenklade sättet tänker sig att samhället består av lika individer, behövs bara ett enda system av indifferenskurvor. Tangeringspunkterna mellan indifferenskurvorna och produktionsmöjlighetskurvorna ligger längs en "expansionslinje", som innebär att man tar ut en del av välfärdsökningen i form av ökad fritid, men det mesta i form av ökad konsumtion, så som diagram 2 är ritat.

Det är med en sådan kurva, som man från nationalekonomisk utgångspunkt skulle vilja tolka den utveckling, som professor Hildebrand skisserat, från ett primitivt till ett allt rikare samhälle. Men den tolkningen förutsätter ett konstant system av indifferenskurvor. Den kulturella utvecklingen förändrar enligt detta betraktelsesätt inte människans önskemål. Hypotesen är naturligtvis diskutabel. En förskjutning av indifferenskurvorna i takt med den allmänna kulturella utvecklingen är kanske mer väsentlig för en analys av det faktiska historiska förloppet än den i diagram 2 illustrerade expansionen inom ett konstant system av indifferenskurvor.

Några siffror från USA kan få exemplifiera det resonemang som illustrerats i diagram 2. Den svenske ekonomen *Einar Hardin*, som numera är verksam i Michigan, har i en undersökning "Automation, Education and the Shorter Workweek (School of Labor and Industrial Relations, Michigan State University, Reprint Series No. 50, 1962—63) bl.a. kommit in på frågan om hur standardhöjningen under olika decennier fördelats på ökade realinkomster resp. ökad fritid.

Det visade sig att man på 1890-talet tog ut 77 % i form av ökad inkomst och 23 % i form av ökad fritid. Men under 1900-talets första decennium tog den ökade fritiden praktiskt taget hela standardhöjningen, nämligen hela 97 % i form av ökad fritid och endast 3 % av ökad inkomst. (Siffrorna gäller industriarbetare.) På 1910-talet gick man visserligen tillbaka och tog ut 64 % i form av ökad fritid — men under seklets första 20-årsperiod tog man i alla fall ut huvuddelen av stan-

TABELL 1

Fördelningen av standardhöjningen i USA 1889—1957 mellan inkomst och fritid¹

Tidsperiod	Högre inkomst	Kortare arbetsvecka
1889—1899	77 %	23 %
1899—1909	3 %	97 %
1909—1919	36 %	64 %
1919—1929	77 %	23 %
1929—1937	62 %	38 %
1937—1948	76 %	24 %
1948—1953	89 %	11 %
1953—1957	85 %	15 %

dardhöjningen i form av ökad fritid. På 1920-talet togs 23 % ut i form av ökad fritid, under perioden 1929—1937 38 % (delvis ett resultat av depressionen). Efter 1937 har tendensen varit fallande: 1937—1948, dvs. i stort sett under kriget, var fritidsökningen 24 %, 1948—1953 11 % och 1953—1957 15 %.

Det har gjorts liknande undersökningar i andra länder, som visar att det vanligaste är en fördelning av 4/5 i form av ökad konsumtion och 1/5 i ökad fritid.

Om man ser på utvecklingen i Sverige efter kriget, finner man att arbetstiden per heltidssysselsatt industriarbetare minskat med en semestervecka och 3 veckoarbetstimmar, eller tillsammans drygt 8 %, medan konsumtionsstandarden stigit med ca 45 %. Det betyder att ca 15 % av standardhöjningen tagits ut i ökad fritid och ca 85 % i ökad konsumtion. Dessa beräkningar är naturligtvis mycket ungefärliga.

Denna kalkyl gäller per heltidssysselsatt. Men den kvinnliga yrkesintensiteten har ökat starkt, och ser man till familjen och inte till individen (vilket är det riktiga i det här sammanhanget), finner vi att arbetstiden per familj varit ungefär

¹ Hardin, a.a., s. 104.

konstant i Sverige under efterkrigstiden. Räknar man dessutom studietiden som en form av arbete, förstärks intrycket av att man i verkligheten inte har haft någon arbetstidsförkortning och inte någon ökad fritid, per familj räknat.

Den nationalekonomiska puritanismen räknar endast med individer — "The economic man" har varken familj eller barn. Vår tolkning av utvecklingen i Sverige under efterkrigstiden blir snedvriden, om vi faller för en annan av puritanismens villfarelser och låter samhället bestå av n stycken fritt kringdrivande individer. Tar vi hänsyn till att dessa individer i verkligheten är grupperade i familjer, och låter familjen bli analysenhet i ett expansionsdiagram liknande diagram 2, finner vi att expansionslinjen i vårt land under efterkrigstiden varit vågrät. Ingenting av familjens standardhöjning har tagits ut i form av ökad fritid; allt har gått till stegrad konsumtion.

Är då den förkortning av arbetstiden för heltidssysselsatta arbetstagare, som vi haft, endast en återspeglning av ändrad fördelning av det marknadsmässiga arbetskraftsutbudet inom familjerna från mannen till hustrun, och kan den beräknas upphöra när denna omvandlingsprocess är avslutad? Eller bör man räkna med en ständig strävan till allt kortare arbetstid, därför att man vill ta ut en del av familjens standardhöjning i form av ökad fritid?

Investeringarna

I vår modell ställs fritid mot konsumtion, vilket innebär ett rent statistiskt synsätt. I verkligheten måste vi som en tredje komponent beakta investeringarna. Avvägningen gäller således inte bara konsumtion mot fritid utan även konsumtion mot investeringar och investeringar mot fritid. Om vi nu, vilket vi gör i Sverige, för en ekonomisk politik, som syftar till en hög tillväxttakt som kräver stora investeringar, sätter vi därmed en gräns för möjligheterna till arbetstidsförkortning. Frågan om arbetstiden blir en del av hela den ekonomiska utvecklingsproblematiken.

Arbetsintensitet och trötthet

Utvecklar och nyanserar man analysen ytterligare genom att inte bara tala om den tid man arbetar, utan också om arbetsintensiteten och tröttheten, måste man beakta att prestationen inte är proportionellt avhängig av arbetstidens längd. Arbetsintensiteten är beroende bl.a. av individens trötthet när han börjar arbeta — vilket i sin tur beror dels på fritidens längd, dels på vad vederbörande gör på sin fritid. Det sistnämnda har med en typiskt nationalekonomisk term kallats för återhämningsintensiteten. Denna är en spegelbild till arbetsintensiteten: ju intensivare man återhämtar sig under en fritid av given längd, desto intensivare arbetar man på arbetstiden.

Men den genomsnittliga arbetsintensiteten beror naturligtvis också på arbetstidens längd därför att arbetsintensiteten sjunker allteftersom arbetstiden blir längre. Och vidare: arbetsintensiteten beror också av det ekonomiska incitamentet att arbeta intensivt. Ackordslön t.ex. kan vara ett starkare ekonomiskt incitament till intensivt arbete än tidlön.

Den förda diskussionen visar hur en nationalekonom kan resonera om dessa problem för att bena upp frågorna och se vilka faktorer som vid en fri marknadsprisbildning skulle bestämma individens val av arbetstid — dvs. om han inte hade någon avtalsmässig eller legal arbetstidsreglering utan fick bestämma själv.

Företagens önskemål: olika typer av arbetstidsreglering allt efter produktionens art

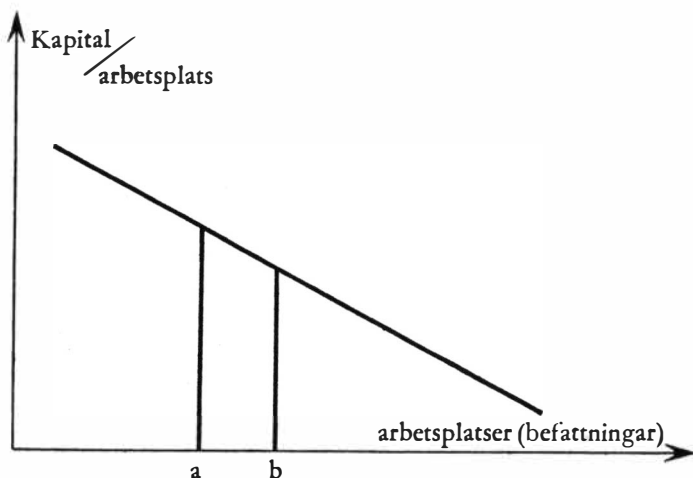
Om vi går över från arbetstagarnas till företagens problem, finner vi att dessa snarast är att se som anpassningsproblem; det gäller att anpassa produktionsmetoderna till ett befintligt arbetskraftsutbud. Vi får inte gripas av "produktionsromantik", innebärande att alltings mening skulle vara att producera så mycket som möjligt. Produktionsromantiken är ytterligare en av puritanismens villfarelser. Ett skydd mot denna villfarelse

kan man få genom att hålla i minnet att nationalekonomin lika väl kan använda termen vällustmaximering. Det ekonomiska problemet är ett värdeneutralt anpassningsproblem: Produktionen bör organiseras så effektivt och smidigt som möjligt, så att man med minsta möjliga uppoffring av tid och psykisk ansträngning från arbetstagarnas sida skall kunna åstadkomma den produktion, som svarar mot konsumtionsbehovet.

Sett från företagets sida är det av central betydelse att produktionens krav på utformningen av reglerna för arbetstidens begränsning är mycket olika i olika branscher. Spänningen i arbetstidsfrågan skapas av att det finns ett starkt politiskt, psykologiskt och institutionellt tryck att få så enhetliga regler som möjligt, under det att man från produktionens sida har behov av differentiering.

För att illustrera detta kan man gradera de olika aktiviteterna i samhället efter kapitalintensitet efter en horisontell axel från vänster till höger, så som skett i diagram 3. På den vertikala axeln har avsatts kapitalmängd per arbetsplats. Längst till

DIAGRAM 3

vänster finner vi arbetsplatser med mycket hög kapitalintensitet. Som exempel kan vi ta ett kraftverk. Det sköts av kanske en enda man, en kraftverksmaskinist. Icke desto mindre är det investerade kapitalet kanske 100 miljoner kronor. Å andra sidan har vi aktiviteter med låg kapitalintensitet ut mot höger i diagram 3. Men den sjunker sällan eller aldrig till 0. Helt kapitallös produktion förekommer inte, inte ens i servicenäringarna. Frisören måste ju åtminstone ha en sax.

Det säger sig självt att de verksamheter som är mest kapitalintensiva måste drivas kontinuerligt, oberoende av den individuella arbetstidens längd. Där måste man alltså inrätta tillräckligt många skift för att man med den rådande arbetstiden skall kunna hålla driften igång. Den ekonomiska förlust, som samhället som helhet skulle göra, om man stoppade kraftverken bara för att maskinisterna skulle vara lediga, är oerhörd i jämförelse med vad maskinisterna får i lön.

Det finns å andra sidan en sektor, där verksamheten naturligt följer arbetstiden. Där finns det knappast någon anledning att tillämpa skiftarbete. Vidare finns det en rad arbetsområden, där det kan diskuteras om skiftarbete är befogat. Om vi får en arbetstidsförkortning, i den betydelsen att den utbudna arbetstiden per individ sjunker, blir det mer intressant än förut att införa skiftarbete i verksamheter med måttlig kapitalintensitet.

Vi antar att det finns en viss gräns i fråga om kapitalintensitet där det — med hänsyn till rådande skifttillägg m.fl. extra-kostnader vid skiftarbete — vid en viss personlig arbetstid inte är ekonomiskt att driva arbetet i mer än ett skift. Den gränsen kan i utgångsläget ligga vid t.ex. linjen *a* i diagram 3. Vid en arbetstidsförkortning förskjuts lönsamhetsgränsen för skiftarbete åt höger på diagrammet; man når kanske linjen *b*.

Nu behöver det inte vara så att man före arbetstidsförkortningen nått gränsen *a*. En arbetstidsförkortning kan ofta vara ett incitament för en omläggning till exempelvis tvåskift även i sådana situationer, där man från ekonomisk synpunkt borde ha gjort det redan vid oförändrad arbetstid.

Flexibilitet i arbetstidens förläggning är betydelsefull för många typer av verksamhet. Beställningsindustrier, som tillverkar stora enheter får ofta en verksamhet, vars karaktär växlar från dag till dag, vecka för vecka, och därmed följer stora bekymmer med att planera verksamheten så att arbetskraften hela tiden blir jämnt utnyttjad. Man låter gärna produkterna ligga och vänta, därför att man vill utnyttja varje arbetstimme, och binder därigenom onödigt mycket kapital i varor under arbete. Leveranstiderna blir långa. Orsaken till en sådan planering är att man måste erbjuda varje arbetare exakt lika mycket arbetstid varje dag. Kunde man i sådana fall anpassa uttaget av arbetstid till den naturliga rytmen i produktionsprocessen, skulle man kunna reducera årsarbetstiden och kanske ändå uppnå större produktion.

Men flexibilitet är inte alltid det främsta önskemålet. I andra verksamheter, t.ex. de som är bundna av en komplicerad programmering eller där ett komplicerat monteringsarbete görs samtidigt och på olika orter, har man i stället behov av en sträng regelbundenhet. För sådana företag kan vår kalender med sina oregelbundet utströdda helgdagar skapa besvärliga problem. Kunde man på dessa områden planera produktionen, så att den löpte regelbundet utan avbrott för helgdagar mitt i veckan, skulle man nå en större effektivitet. Där ligger möjligheterna att ta ut en given årsarbetstid på ett från produktivitetssynpunkt bättre sätt i större regelbundenhet, och man bör sträva efter att skapa de legala och institutionella förutsättningarna för sådana lösningar.

Sammanfattningsvis

kan sägas att arbetstidsfrågan för företagen i första hand är ett praktiskt organisationsproblem. På lång sikt torde företagen kunna organisera produktionen under vilka förutsättningar som helst, vad gäller arbetstiden. I princip bör den bestämmas genom en marknadsprisbildning, där företagets och hushållens synpunkter får mötas, så att man finner den från ekonomisk

synpunkt optimala arbetstiden — inom de ramar som medicinska och sociala begränsningar sätter. Företagens uppgift är inte att driva någon sorts "produktionsromantik". I stället gäller det att på ett effektivt sätt utnyttja det arbetskraftsutbud, som marknaden ger vid de ekonomiska betingelser som skapar jämvikt.

Vissa företag har behov av en mera flexibel arbetstidsreglering, andra företag med låst planering vill få en jämn produktionsrytm, som inte bryts av helgdagar mitt i veckorna. Åter andra företag har starka krav på ökade möjligheter till skiftarbete — för att kunna ekonomisera bättre med kapitalet.

Vilka problem är då från samhällets synpunkt förknippade med en arbetstidsförkortning? — Det centrala problemet är att de reala konsumtionsmöjligheterna begränsas av en arbetstidsförkortning. Stegringstakten för de reala konsumtionsmöjligheterna kan inte dämpas hur starkt som helst. Vi har vant oss vid att det skall finnas en viss möjlighet till konsumtionsstegring varje år. Detta minskar möjligheterna att förkorta arbetstiden. Just nu är det speciellt åldringarna, som ställer ökade krav på konsumtion. Pensionerna stiger, och om då inte den reala konsumtionen för de aktiva skall sjunka, begränsar önskemålet om en förbättrad standard för åldringarna ytterligare utrymmet för arbetstidsförkortning.

Som nämnts har vi i Sverige länge drivit en ekonomisk politik som genom höga investeringar tar sikte på en snabb ekonomisk utveckling. Vi har, väsentligen tack vare dessa höga investeringar och den allmänt sett snabba samhällsutvecklingen, undgått betalningsbalanskriser ända sedan 1947. Önskemålet om fortsatta höga investeringar är mycket allmänt; man diskuterar hur mycket investeringarnas andel av nationalinkomsten bör stegras ytterligare, men ingen vill minska denna andel. Om vi skall bibehålla den höga investeringstakten, får vi inte förkorta arbetstiden i alltför snabb takt.

De grupper, som i första hand skulle beröras av en arbetstidsförkortning, är de som nu arbetar 45 timmar i veckan, och de gruppernas arbetsinsats är av särskild betydelse för den kort-

siktiga utvecklingen av den del av vår produktion som går på export. Industrin är ju den näringsgren i landet, som framförallt svarar för exporten.

Övriga grupper i samhället, tjänstemän och offentligt anställda, som nu arbetar mindre än 45 timmar i veckan, skulle inte få någon sänkning av sina årsinkomster vid en kortare arbetstid för 45-timmarsgrupperna. Efterfrågan på import sjunker därigenom inte lika mycket som exporten påverkas av en arbetstidsförkortning, utan långsammare. Detta gör att man får ett balansproblem. Den inkomstmässiga effekten på kort sikt av en arbetstidsförkortning är mindre än dess effekt på produktionen. Det balansproblemet drar gränser för hur snabbt man kan genomföra en arbetstidsförkortning.

Arbetskraftsbrist kommer vi alltid att ha, så länge det drivs en fullsysselsättningspolitik. Det betyder att vårt land kommer att ha en kronisk arbetskraftsbrist helt oberoende av befolkningssituationen, och det får vi alltså anpassa oss till. Arbetskraftsbristen i sig själv är inget argument mot en arbetstidsförkortning. Prognoserna för arbetskraftsutbudet får en betydelse i detta sammanhang först när de sätts i samband med konsumtionsutvecklingen för aktiva och åldringar, investeringsprogram och målsättningen för den ekonomiska tillväxten.

Socialmedicinska synpunkter på relationen arbetstid — fritid

Kan medicinska fakta vara vägledande vid diskussionen om arbetstidens fördelning och förläggning?

av ERLAND MINDUS

Våra kunskaper om arbetstidens effekt på människornas hälsa är av mycket varierande art. Vi vet det mesta ifråga om skiftetider och varierande förläggning av arbetstider, medan vi i stor utsträckning saknar kunskaper om effekterna av arbetstidsförkortningar eller fördelningen mellan arbetstid och fritid.

Utvecklingen tyder på att vi i allt större omfattning får *skiftarbete*, och ytterligare arbetstidsförkortningar kommer sannolikt att förstärka denna tendens. Det finns därför anledning att studera vad vi redan vet om skiftarbetet och dess ev. medicinska effekter.

När man talar om skifttider, skiljer vi mellan regelbundna och oregelbundna skift:

Regelbundna skift

dagtid

2-skift (ev. 6—14, 14—22)

3-skift (ev. 6—14, 14—22, 22—6)

Oregelbundna skift

kontinuerlig skiftgång

helt oregelbundna

skifttider

De medicinska problemen i samband med en varierande förläggning av arbetstiden sammanhänger till stor del med kroppens *dygnsrytm*, enligt vilken aktivitet och avslappning varierar med olika perioder, ofta sammanfallande med dygnets 24 timmar. Bakom dygnsrytmen ligger naturligtvis till en del växlingen mellan ljus och mörker, men eftersom människan gjort

sig mer eller mindre oberoende av ljusets växlingar, är problemen mera sammankopplade med den del av vår utrustning som reglerar aktiviteten och effektiviteten i olika kroppsorgan, dvs. det vegetativa nervsystemet. I stort kan man således säga att eventuella hälsoproblem i samband med varierande arbetstider är beroende av individens grad av stabilitet i det vegetativa nervsystemet.

Periodiciteten finner vi i praktiskt taget alla kroppsfunktioner: cirkulation, andning, leverns funktion, matsmältningsorganens aktivitet, njurarnas utsöndring, nervsystemets funktionsnivå, kroppstemperaturen osv. Vissa av dessa funktioner gör oss beredda att fungera fullt under vissa perioder, andra gör oss mer passiva och ev. ömtåliga. De periodiska förändringarna i cirkulationsapparaten förklarar t.ex. varför så relativt många fall av cirkulationsstörningar inträffar under natten. Avgiftningsskapaciteten hos vissa delar av vår kropp, levern framförallt, ökar betydligt på natten, medan den blodmängd som står till buds för muskelarbetet är större vid andra tider på dygnet. Allt detta förklarar varför vi inte ostraffat eller omärkligt kan förändra vår arbetstid allteftersom vi vill göra det av olika sociala och ekonomiska skäl.

Experiment har visat att djurens dygnsrytm är betydligt mindre utpräglad. Eftersom vi människor på ett helt annat sätt alltid har kvar en viss social miljö som vi måste anpassa oss till, kan man inte heller dra några slutsatser av dessa djur-experiment. Vi måste även acceptera att vi behöver en förhållandevis lång tid för att ställa om oss till en ny rytm och att somliga av oss har svårare att ställa om sig än andra.

Skiftarbetets inverkan på hälsan har undersökts av ett flertal skandinaviska forskare. Så ger t.ex. Bjerners och Svenssons grundläggande undersökningar, som gjordes för 1947 års arbetstidsutredning, en god belysning av problemen. En norsk undersökning (från Norsk Hydro) redogör för olika medicinska skäl varför vissa människor inte kan ha skiftesarbete. Av orsakerna kommer störningar i matsmältningsapparaten i första rummet (39 %), olika nervösa rubbningar, t.ex. sömn-

rubbnings, i andra hand (32 %); därefter kommer störningar i cirkulationsapparaten, dvs. hjärta och blodkärl, (28 %) och sist övriga fel (21 %). Magen och nerverna är tydligen de känsliga faktorerna.

Frekvensen av *störningar i matsmältningsapparaturen* bland skiftarbetande är olika i olika åldrar. I princip kan man säga att frekvensen ökar upp till 40-årsåldern för att därefter en tid vara relativt låg för att sedan åter sakta öka. Detta sammanhänger delvis med att vi får ett successivt fortskridande urval — genom att de som inte klarar skiftarbetet på grund av sina magbesvär så småningom överförs till dagarbete. Vidare får individen på grund av åldrandet fram till den högre medelåldern en ökad stabilitet i det vegetativa nervsystemet, vilket gör att omkastningar av den här sorten bärs lättare. Vissa undersökningar uppvisar därför inte några statistiskt säkerställda skillnader mellan skift- och daggående personal beträffande just matsmältningsstörningar.

Vissa yrkesgrupper har aldrig någon fast rytm, utan denna växlar flera gånger inom loppet av mycket korta tidsperioder. I sådana arbeten, som alltså har helt *oregelbundna skift*, finner man också genomgående en högre frekvens av magkatarr och magsår. Ett typexempel utgör lokförarna; förr var även telefonisterna en sådan kategori.

Ett stort tyskt material, som omfattade dels anställda med helt regelbundna tider för arbete, mat och vila, dels anställda med helt oregelbunden arbetsordning, visade att frekvensen för störningar i matsmältningsapparaten låg 8 gånger högre hos den "oregelbundna" gruppen jämfört med den "regelbundna". De som får så allvarliga besvär att de blir opererade — framförallt de som haft sår på tolvfingertarmen — får i allmänhet en ökad stabilitet. Men de kan fortfarande i allmänhet inte klara treskift eller oregelbundna skiften, i bästa fall tvåskift.

De närmast vanligaste besvären är de mentala eller nervösa störningarna, i första hand *sömnrubbnings*. Ett annat norskt material visar att av dem som går treskift besväras nästan

hälften, 46 %, av sömnstörningar, av dem som arbetar tvåskift 22 % och av dem som har vanlig dagtid endast ca 9 %. I den tidigare nämnda undersökningen av Bjerner och Svensson tog man reda på hur länge personer med olika skift sover. Skillnaderna var rätt betydande. De som går treskift sov i allmänhet inte mer än 4—6 timmar, och de som hade tvåskift 6—7 timmar, medan de dagtidsarbetande i allmänhet sov 8—9 timmar. Mellan den förstnämnda och den sistnämnda gruppen är således skillnaden inte mindre än två timmar. De som hade förmiddagsskift sov också kortare än de som hade eftermiddagsskift.

Men det är inte nog med att de skiftarbetande har kortare tid för sömn, kvaliteten på sömnen är dessutom sämre och ytligare. Det har man kunnat avläsa genom olika sorts mätinstrument, elektroencefalografi, där man följer den elektriska aktiviteten i nervsystemet, puls, temperatur och andra vegetativa rubbningar. Resultatet visar entydigt att sömndjupet är betydligt mindre för personal som sover på dagen.

Vad är då orsaken till att nattskiftaren sover mindre? — Naturligtvis den att han under sömnen utsätts för mera buller än övriga skiftarbetande eller dagtidsarbetande personer. Skillnaderna ligger inte i ljus- och temperaturförhållanden e.d., utan huvudorsaken är helt enkelt bullret. Dessutom är det så att man vid samma bullernivå reagerar på ett annat sätt under sömn än i vaket tillstånd. Svenska och norska mätningar av bullernivån inom- och utomhus i bostadsområden visar följande värden (40 Phon har satts som gräns för vilken bullernivå som kan anses acceptabel) :

Buller inom lägenheten	27—40	Phon
„ „ huset	28—64	„
„ från trafiken utanför	30—60	„

Det sagda visar att nattskiftarbetarnas besvär i stort sett överensstämmer med de besvär som uppträder vid höggradig sömnbrist. Detta har bl.a. studerats i samband med rymdflyg-

ningar. Man har också funnit ett visst samband mellan individernas sömnkvantitet och deras klagomål om trötthet. Ett införande eller utökande av skiftarbetet får således också stora sociala konsekvenser i form av ökade krav på bostädernas standard etc.

Utöver störningar i sömnen och ökad trötthetskänsla har man också observerat att individernas sätt att fungera ändras vid oregelbundna skift och då särskilt vid treskift. En starkt subjektiv upplevelse av trötthet kopplas ihop med objektiva tecken till dylik trötthet. De mest tydliga objektiva trötthets-tecknen är de korta, sekundlånga inskränkningar eller rubbningar av medvetandet, "blocks", då vederbörande är på väg in i sömnen — under förutsättning att han inte störs av någon aktivitet eller av andra initiativ. Under den tiden har man kvar viss automatik i sättet att handla men fungerar naturligtvis "på lägre nivå", och förmodligen är man då också mera disponerad för olycksfall än annars. Det finns all anledning att studera hur trötthet inverkar på individens funktionsätt, inte minst när det gäller nattarbetande personal. Trötthet är emellertid ett komplicerat begrepp, som först och främst måste definieras. Vad är det för sorts trötthet man talar om? Gäller det funktionsändringar i organismen i form av syrebrist eller andra förändringar? Merar man prestationsförändringar mätbara i laboratorier eller ute på arbetsplatsen? Eller är det fråga om den psykologiska företeelse som egentligen bättre kan beskrivas med termen "vara trött på" än "trött av", vilket alltså egentligen är en konfliktsituation? Den trötthet som förorsakas av sömnbrist på grund av skiftarbete skulle jag vilja hänföra till den andra formen, dvs. trötthet som resulterar i *prestationsförändringar*. Det karakteristiska vid denna trötthet är att man får en sämre koordination mellan olika kroppsfunktioner. Många handlingar är sammankopplade av kedjor av enkla rörelsemoment och varje del av rörelsemönstret styr och påverkar följande delar. När vi blir trötta, upphör vi att tänka på de stora sammanhangen så att vi i varje ögonblick bara blir medvetna om en detalj eller en del av detta rörelsemönster.

Samordningen mellan de olika leden faller alltså sönder genom att de för prestationen väsentligaste högre funktionerna störs, medan enklare delar av prestationen alltså kan fortsätta. Dessutom försämras känslan för "timing", så att i och för sig riktiga handlingar utförs på fel tid eller i fel ordning. Slutligen sjunker också de ovanpå detta lagrade psykiska funktionerna, dvs. intresset och framförallt motivationen. Vi får alltså lägre krav på koncentration ju tröttare vi är.

I vissa former uppträder också ett allt större sönderfall av prestationen, t.ex. vid kontinuerligt utförda prestationer där handlingarna ingår i serier, så att varje del är beroende av det föregående och samtidigt också påverkar det följande. En sänkning i hastigheten medför därför också sänkning av precisionen, vilket i sin tur innebär att det är ett större antal fel som skall klaras upp på den till buds stående tiden. Resultatet kan bli en överbelastning, antingen på mottagarsidan eller på effektsidan, vilket skapar en skadlig cirkel. Funktionsnivån sänks och därmed ökar också riskerna vid utförandet av arbetet. Om man använder tillräckligt grova mått, som vid ackordsarbete, framträder inga skillnader i förtjänst mellan nattgående och daggående personal. En påtaglig skillnad är att de nattarbetande brukar uppleva vad de kallar "döda punkter" någon gång mellan klockan 3 och 4 på natten; de känner då att de får slita hårdare för att klara det arbete som skall utföras.

Effekten av sömnbrist märks också mycket mindre på dagen. Man har gjort långtidsexperiment, där man försökt hindra folk från att sova. Personer som kan vara höggradigt störda i sitt beteende på nätterna och som då ständigt måste aktiveras för att inte somna kan på dagen — trots att de fortfarande är lika trötta — bete sig i det närmaste normalt. Med andra ord, vi ser inte på dagen några spår av vad som har hänt under natten. Av detta kan man dra den praktiskt betydelsefulla slutsatsen att det är viktigare för skiftarbetaren än för den dagtidsarbetande att få tillräckligt med sömn. Vid en omläggning av arbetstiderna till 3-skift, vilket ju redan förekommer i bl.a. järnbruk och pappersmassefabriker, måste man räkna med att

en del av personalen får otillräcklig sömn och följaktligen reagerar därefter.

När det gäller *hjärt- och kärlsjukdomar* måste man hela tiden ta hänsyn till olikheten i ålder. Befrielse från skiftarbete begärs på det hela taget ofta under hänvisning till cirkulationsbesvär, men någon översjuklighet hos skiftarbetande jämfört med icke skiftarbetande har inte kunnat påvisas. Mönstret kompliceras dessutom av den allmänt ökande frekvensen av dessa sjukdomar i hela den industrialiserade världen, en utveckling som säkerligen är resultat av ett flertal andra fenomen, t.ex. kaloritillförseln, fettkonsumtionen och den bristande motionen. Vi kan f.n. inte särskilja effekten av skiftarbete eller arbetstidens förskjutning i denna komplexa orsakskedja.

I tyska undersökningar har man dock iakttagit sjukliga förändringar av detta slag som ansetts vara betingade av skiftarbete. Likaså, om man frågar patienter vad de själva tror vara orsaken till deras hjärt- och kärlbesvär, framhåller de ofta den oregelbundna arbetstiden som en viktig faktor.

När man studerar sjukfrånvaron, måste man först och främst skilja mellan den totala *sjukfrånvaron* och *korttidsfrånvaron*.

Korttidsfrånvaron, 1—3 sjukdagar, visade sig vid norska undersökningar vara högre hos de skiftgående i jämförelse med dagtidspersonalen. Den huvudsakliga sjukorsaken tillskrevs magarna.

Vad gäller den totala sjukfrånvaron däremot, så var den inte större hos skiftarbetare än hos övriga. Detta beror sannolikt på det tidigare nämnda successiva bortfallet av personal som inte står ut med att gå skift. Den personal som arbetar i skiftarbete resp. på dagtid får på detta sätt från hälsosynpunkt olika kvalifikationer. Dessutom kan vi, som tidigare nämnts, med stigande ålder — i varje fall från 40-årsåldern och något decennium därefter — räkna med en ökad stabilitet i det vegetativa nervsystemet, vilket gör att människan bättre bär den belastning som skiftarbetet innebär. För den äldsta åldersgruppen återigen kan vi räkna med att denna stabilitet minskas. Sjukligheten, som givetvis sammanhänger med sjuk-

frånvaron, är jämförelsevis inte större bland skiftarbetande än i dagtidsgrupperna.

Vi har således inte några bestämda bevis för att skiftarbete skulle leda till olägenheter i form av varaktig ohälsa. De flesta symptom som uppträder kan förklaras genom bristen på sömn — med alla dess subjektiva symptom — nervösa besvär, sömnstörningar samt därmed sammanhängande kroppsliga fenomen. De symptom vi ser, vare sig de kommer av magbesvär eller i form av nervösa störningar och sömnrubbingar, är samma symptom som vi finner hos andra grupper, nämligen hos alla dem som har labilt vegetativt nervsystem. Dessa människor är i praktiken mycket mera miljökänsliga, de har lägre psykisk motståndskraft och därför större svårigheter att anpassa sig till förändringar av olika slag.

Vilka är det då som anpassar sig till variationerna i arbetstiden, respektive inte kan göra det? — Enligt en norsk undersökning beräknar man att mellan 20 och 30 % av befolkningen inte kan anses vara lämpad för annat än regelbundna arbetstider eller möjligen 2-skift. Denna grupp sammanfaller sannolikt med den relativt stora grupp människor som kan betecknas som "lågresistent" för miljöinflytelser. Dessa människor har anpassningsproblem, de blir riskgrupper, om det psykologiska klimatet blir besvärligt eller om prestationskraven pressas upp. Det är sannolikt samma grupp som skapar de flesta av personalproblemen på arbetsplatserna och som finns representerad i den arbetskraft som av olika skäl kan vara svår att sysselsätta. Storleken av denna grupp är således betydande, och det finns i dag all anledning att observera den, mer och mer allteftersom man ökar kraven på arbetsprestationer vari också ingår variationer av arbetstidens förläggning.

Att de negativa effekterna av skiftarbete trots allt inte är större beror, som tidigare antytts, sannolikt på det snabbt och effektivt verkande urvalsfenomenet, varigenom de som inte passar för skiftarbete successivt bortfaller. En dansk-norsk undersökning visade att 3-skiftsarbetare hade lägre frånvaro än övriga, vilket förklarades just genom den *automatiskt verkande*

urvalsmekanismen, som gjorde att endast de stabilaste stannade kvar i den skiftgående verksamheten. Även andra faktorer — fast på attitydsidan — bidrog till denna effekt. Skiftarbeten utfördes nämligen som lagarbete, varför grupprelationerna spelade en betydande roll. Man håller varandra uppe genom att vara medlemmar av ett lag, en grupp. Det innebär också ett större krav på närvaron, både för processens egen skull och genom relationerna till arbetskamraterna. Dessa skiftarbetare visade sig också ha mera positiva attityder inte bara till sitt arbete utan också till arbetstiderna. Bara 15 % ville övergå från treskift till dagskift. Det förhållandet att de som redan har skiftarbete har gott fysiskt och psykiskt hälsotillstånd kan alltså inte tas till intäkt för att man kan förändra arbetstiden hur som helst.

Liknande resonemang kan tillämpas för dem som kontinuerligt har en viss bestämd typ av arbetstid, t.ex. ständigt nattarbete. I sjukvården finns t.ex. nattsköterskor som kan gå år ut och år in efter ett vad vi tycker abnormt arbetstidsschema utan att det tycks vålla några olägenheter. Förutsättningen är att denna arbetstid passar in i deras "sociala ekvation".

Oregelbundna skift däremot är desto mer störande. Det är då inte själva arbetstidens förläggning utan oregelbundenheten i periodiceringen som är det väsentliga. Ju längre man får behålla ett visst skift desto bättre är det från hälsosynpunkt. Byte från ett skift till ett annat borde således hellre ske var 14:e dag i stället för som nu var 7:e dag. När man vill öka skiftarbetandet, måste man inte minst beakta dessa långtidseffekter, framförallt när det gäller vegetativt labila människor som reagerar tidigare med symptom än andra. I praktiken är således frågan om skiftarbetet, med den begränsade omfattningen det har i dag, huvudsakligen ett urvalsproblem.

När det gäller *relationen arbetstid — vila* är det mycket vanligt att många av de äldre som går i tvåskift föredrar den arbetstidsformen framför dagtid. Deras skift sträcker sig då antingen från 6 till 14 eller från 14 till 22. Kanske sover de inte riktigt lika mycket som dagtidsarbetarna, men de säger

själva att de får mera samlad fritid — antingen de vill sitta och fiska på isen eller ägna sig åt inomhushobbies. Man finner ofta hos dessa ett bestämt motstånd till att övergå till dagtid. Ju klenare de är, desto mer angelägna är de att gå kvar i tvåskift, vilket är ganska oväntat och kan förefalla motstridigt. Det går således inte att dra upp generella riktlinjer för hur arbetstiden skall vara förlagd, den måste ständigt stå i relation dels till befolkningens åldersfördelning, dels till hälsotillståndet.

När det gäller problemen kring den koncentrerade eller sammanträngda arbetstiden, som ju innebär att arbetstidsförkortningen tas ut i längre sammanhängande ledighet vid veckosluten samtidigt som pauserna under arbetsdagen skärs ned, har man från medicinsk synpunkt fått klara belägg för att den medför olägenheter för vissa grupper. Särskilt drabbade blir den äldre personalen med skavanker i sitt hälsotillstånd liksom också överhuvudtaget klena och asteniska människor, som är snabbt uttröttbara och som orkar relativt litet. Långa, sköra, smala människor med lågt blodtryck förbrukar en väsentlig del av sin faktiska arbetsförmåga under arbetstiden. När de sedan inte får tillräckligt lång rast att vila upp sig på, slits de onormalt hårt. Från medicinsk synpunkt är utan tvivel den gamla eller den sydländska ordningen med ordentlig matrast mitt på dagen, t.ex. en och en halv timme, att föredra — under förutsättning att resvägarna till hemmet är korta eller att det finns i verklig mening komfortabla personalrum. Ju större orter desto sämre brukar dessa förutsättningar vara. I storstadsregioner t.ex. har man ofta långa resor och korta pauser, som inte kan utnyttjas till vila därför att man då måste stå i kö på matservering; ytterst få har någon ordentlig möjlighet att vila sig. Det förefaller som om allt fler människor, trots att de har lördagar och söndagar lediga, känner sig uttröttade på ett sätt som inte står i rimligt samband med det totala antalet timmar de arbetar.

Arbetstidsförkortningen kan också leda till en ökning av dubbelarbetet, vilket håller på att bli ett allt större medicinskt problem. Vi företagsläkare möter allt fler sönderkörda män-

niskor som skyller på sitt jättiga arbete. Men ofta glömmet de att tala om sina extra uppdrag, att de bygger egna hus eller går på vidareutbildningskurser. Å andra sidan kan man säga att de som klarar dubbelarbete eller yrkesarbete plus fritidsstudier förmodligen har så pass goda resurser att de samtidigt kan belastas ganska hårt i sitt ordinarie arbete.

Till arbetstidsförkortningens problem hör också de allt längre restiderna till sommarstugan. Stockholmarna, som är experter på att bo dåligt på två ställen och som ofta tillbringar 3—4 timmar på resa i vardera riktningen, utnyttjar inte alltid sin fritid på ett vilsamt sätt. Många har lagt sig till med rent amerikanska vanor, så att de reser 20—25 mil i vardera riktningen under ledigheten. Avspänningen och rekreationen förtärs under denna ansträngning för att komma till och från platsen för rekreationen. Jag anser att man måste ta dessa faktorer med i beräkningen då man diskuterar hur arbetstiden skall vara beskaffad och hur den skall vara förlagd.

Fritiden kan också ibland, särskilt för vissa grupper, tyckas alltför lång och därför förorsaka problem. Speciellt gäller det för dem som går i kontinuerlig skiftgång och som ibland kan vara lediga 2—3 dygn i följd. Alla människor har inte förmåga att utnyttja sin fritid på ett avspänt sätt, och i detta fall hindras de dessutom av oregelbundenheten i sina arbetstider från att "förströ sig" med extra arbete.

Problem med fritiden har även de människor som är till den grad "gifta med sina jobb" att de upplever fritiden som ett besvärande vakuum. Bundenheten till arbetet hos den högt kvalificerade yrkesmannen kan medföra hälsoproblem, om fritiden upplevs som en stressande eller moraliskt belastande faktor.

Beträffande attityderna till arbetslivets längd och förläggning visar Segerstedt-Lundquists attitydundersökning från Husqvarna- och Katrineholmsindustrierna på tydliga olikheter i attityderna hos olika tjänstekategorier. Andra färskare undersökningar visar att ju mindre kvalificerad en person är, desto lösare är hans bindning till jobbet och desto mera reagerar han

inför vad han uppfattar som ogynnsamma inflytanden på arbetsförhållandena. Den högtkvalificerade yrkesutövaren, som är "gift med sitt jobb", däremot uppfattar inte lång arbetstid eller övertid som något belastande, medan detta av lågt kvalificerade uppfattas som en stor påfrestning. En systematisk befolkningsundersökning i USA, där man studerat vissa stressfaktorer inverkan på olika personalgrupper, visade att graden av inverkan hängde samman just med dessa faktorer. Ingen av arbetsfaktorerna vägde så tungt för den lågkvalificerade yrkesutövaren som mycket övertid. Kraven på arbetstidsförkortning kommer förmodligen också att starkast hävdas av de mindre kvalificerade, eftersom de är mest känsliga för olika stressfaktorer i samband med arbetstidens längd och förläggning. Man får därför vara försiktig då man tar ställning till arbetstidsproblem så att man analyserar och nyanserar problemställningarna. Lagstiftningsvägen torde det vara svårt att få fram en modell som kan sägas beakta alla olika synpunkter.

Som en slutsats skulle jag vilja nämna följande:

- Helt oregelbundna arbetstider är ett större hälsoproblem än regelbundna arbetstider och regelbunden skiftgång. Hos treskiftare har vi flera problem än hos tvåskiftare. Ca 20—30 % av befolkningen har svårt att anpassa sig till en varierad arbetstid.
- Ökad användning av skiftarbete förutsätter bättre personalurval, högre bostadsstandard och naturligtvis mera flexibla bestämmelser när det gäller t.ex. butikens öppethållande etc.
- Koncentrationen av arbetstiden, med förkortade raster, belastar vissa grupper mera än andra.
- Om ökad fritid också kommer att innebära ökat dubbelarbete, uppstår en otillfredsställande situation; från medicinsk synpunkt vore det bättre om vederbörande arbetade hos en och samma arbetsgivare en längre tid än om han delar sin tid hos två olika arbetsgivare och måste jobba fullt på bägge ställena.

- Effekten av fördelningen av arbetstid — fritid är i stor utsträckning beroende av attityderna, och dessa är olika i olika yrken och tjänstekategorier.
- Åldersfaktorerna, speciellt i en förgubbad befolkning som vår, ger olika behov i olika åldersgrupper.

Litteratur

- MENZEL, W., *Menschliche Tag-Nacht-Rythmik, und Schichtarbeit*, Schwabe/Basel, 1962.
- BJERNER, HOLM & SWENSSON, *Om natt- och skiftarbete*, SOU, 1948/51.
- HÖGGER, D., "Nachtarbeit und Leistung", *Schweiz. Med. Wochenschrift* 88, 1958 — 16, s. 408.
- PIERACH, A., "Arbeit und Rhythmus", *Arbeitsmedizin in Europa*, Steinkoff/Darmstadt, h. 3, 5—14.
- THIS-EVENSEN, E., "Shiftwork and Health", *Proceedings from the International Congress on Occupational Health*, Helsingfors 1957, vol. I—III.
- AANONSEN, A., "Skiftarbeid og Helse", *Nordisk Medicin* 65, 1961, 20/4, n:o 16, s. 548.

Arbets tid — fritid — individ

AV TORGNY SEGERSTEDT

Vad vet vi om människans sätt att bete sig i det framtida fritidssamhället? Hur kommer familjelivet att gestalta sig i detta samhälle? För att besvara dessa frågor måste vi veta hur arbete och utbildning kommer att utformas under de närmaste decennierna. Jag skall därför först översiktligt försöka skildra hur jag tror att samhället i stort kommer att gestalta sig för att därav dra de slutsatser man anser sig kunna göra om familjelivets utveckling.

Alla samhällen uppvisar tre grundfunktioner, nämligen *reproduktionen* — i varje samhälle måste det ju föras in eller födas nya medlemmar — *socialiseringen* — alla medlemmar i samhället måste uppfostras och utbildas — samt slutligen *produktionen* — man måste producera föda, kläder, bostäder etc. för att samhällsmedlemmarna skall kunna existera. Dessa tre grundfunktioner kan stå i olika relationer till varandra, vilket kan vara till hjälp om man vill indela samhällen i olika typer.

Man kan tala om *engruppsamhället*, där alla dessa tre grundfunktioner utförs inom en och samma grupp. Engruppsamhället är ofta primitivt och nästan alltid ett agrarsamhälle. *Tvågruppsamhället* kan man kalla den typ av samhälle som vi under industrialismens första tid hade här i Sverige. Produktionsfunktionen har brutits ut och bildar en egen grupp. Familjegruppen blir således skild från arbets- eller produktionsgruppen. Utbildningen sker till största delen antingen fortfarande i familjen eller också i själva arbetsgruppen. I den första samhällstypen, engruppsamhället, lär man sig också sitt yrke i familjen, pojarna genom att följa faderns arbete och delta i det, flickorna genom att hjälpa modern. Den tredje

typen av samhälle, *tregruppssamhället*, utvecklas genom att socialiserings- och utbildningsfunktionen bryts ut. Det moderna, högt industrialiserade samhället är ett typiskt tregruppssamhälle.

Men vid sidan av de tre grundfunktionerna kan man nu också tala om en fjärde, nämligen fritidsfunktionen. Det är naturligtvis tveksamt om man skall kalla den en grundfunktion jämställd med de andra; den är ju beroende av relationerna mellan de andra tre funktionerna. I engruppssamhället har man relativt liten fritid, såvida man inte ser de religiösa högtiderna som uttryck för fritidsfunktionen. Men i vårt industrialiserade samhälle är fritidsfunktionen mera märkbar; den har t.o.m. fått egna gruppbildningar.

Utvecklingen från engruppssamhälle till tregruppssamhälle i vårt land är lätt att följa. Vi vet från Torsten Gårdlund, Jörgen Westerståhl och andra som skildrat industrialismens framväxt, att det tidiga industrisamhället var relativt litet mekaniserat. Det fordrades alltså relativt liten utbildning. Vår generation har fått se tregruppssamhället eller utbildningssamhället växa fram.

Jag skulle vilja säga, att denna utveckling är uttryck för vad man skulle kunna kalla en social naturlag. Om ett samhälle industrialiseras, så går utvecklingen mot ett flergruppsamhälle. Detta kommer också att ske i utvecklingsländerna, som vi genom tekniskt bistånd försöker att industrialisera eller ge hjälp till egen industrialisering. Denna industrialisering kommer att påverka familjegruppens struktur och radikalt förändra dess uppgifter. I ett industrialiserat flergruppsamhälle kan storfamiljen inte leva kvar. Och med storfamilj menar man en familj där alla medlemmarna lever tillsammans, kanske tre generationer och med familjeöverhuvudet som den dominerande personen. Men även i tregruppssamhället kan det naturligtvis finnas många relationer kvar mellan de olika familjemedlemmarna, t.ex. fritids- och hjälprelationer. I den allra senaste sociologiska litteraturen finner man en reaktion mot det gängse talet om familjegruppens minskade betydelse. Man har t.ex.

studerat ett antal familjegrupper i London och funnit att det allttjämt finns väsentliga relationer kvar under ytan, även om man inte arbetar och lever tillsammans med de gamla grupperna. — Relationerna är av en ny typ, en form av hjälpverksamhet och stöd åt olika familjemedlemmar.

En annan alldeles påtaglig följd av industrialiseringen är *urbaniseringen*. Människorna har kommit att bo på ett helt annat sätt än förr, på ett sätt som på det hela taget är fientligt mot storfamiljer. Med en kortare arbetstid kan detta på nytt förändras så att boendet blir mera familjevänligt; man kan ju då bo längre bort från arbetsplatsen. Där tillkommer dock ett stort men: I utbildningssamhället måste utbildningsenheterna för att bli flexibla och produktiva ha en betydande storlek. Eftersom vi oundvikligen går mot stora utbildningsenheter, blir bostadsfrågan ett allt viktigare problem, inte bara för dem som skall flytta hemifrån för att studera vid dessa stora utbildningsenheter, utan också för familjerna med barn. Blir det dessutom så, som Mats Hultin skisserade, att man inom denna form av produktiv verksamhet också får kontinuerlig drift, blir avståndet till skolan av största betydelse. Jag tror därför att vi aldrig kommer till ett sådant stadium i utvecklingen att alla bor på landet och arbetar i staden. Ett sådant system skulle medföra enorma kommunikationsproblem.

Innan vi diskuterar några av fritidens problem skall vi se på dess förutsättningar. En viktig sådan är naturligtvis den naturvetenskapliga och tekniska utveckling som har friställt mänsklig energi. Summariskt skulle man kunna säga att i engruppssamhället var den mänskliga och animala muskelenergin den dominerande faktorn, i tvågruppssamhället var det vind- och vattenkraft, och i tregruppssamhället är det olika former av tekniskt framställd energi. Det samhället karakteriseras ju dessutom (tack vare medicinska framsteg) av en växande livslängd. Bakom allt detta ligger som en oundviklig förutsättning: *utbildningen*.

En förutsättning för vårt välstånd och vår fritid är alltså bl.a. att vi har tillräckligt av kvalificerade människor i olika

funktioner i samhället. Utbildningen är en produktionsfaktor av största vikt för vår fortsatta välståndsökning. Och då inte bara den traditionella skolutbildningen utan också efterutbildningen och vidareutbildningen. Den kommer att kräva tid. Jag tror därför att vi något överskattar den fritid som vi i verkligheten kommer att få. Vidareutbildningen kommer att bli nödvändig, inte minst för t.ex. läkare, lärare och tekniker och ingenjörer. De kan inte gärna på 2000-talet gå och säga att "det lärde jag mig i Linköping på 1970-talet".

Vidareutbildningen kan givetvis inte ges i familjen, inte heller i någon större utsträckning i själva produktionsgruppen. Överhuvudtaget kan man föreställa sig att utbildningssamhället på ett sätt kommer att verka splittrande på familjen. Barnen kan något helt annat och ofta mer än föräldrarna, så att det bokstavligen uppstår en "kulturell" eller språklig klyfta mellan barn och föräldrar. Dessutom, om det gamla agrara samhället hade tregenerationsfamiljer — och dagens vuxna generation i stort sett vuxit upp i tvågenerationsfamiljer — så kan vi i en framtid allt mera räkna med engenerationsfamiljer. Det låter bisarrt, och det är det också. Men klyftan mellan generationerna kommer med säkerhet att ökas — just till följd av att barnen har en annan utbildning och en annan intressesfär än föräldrarna. Man kan således tala om en sorts ståndscirkulation uppåt: utbildningskraven ökar, barnen lär sig mera, talar bokstavligen ett annat språk än föräldrarna. Kanske kan man säga att den tekniska utvecklingen gör att en cirkulation nedåt inte blir nödvändig — där har vi i stället maskinerna.

Å andra sidan kan vi räkna med att allt fler gifter sig med arbets- och utbildningskamrater, så att äkta makar i allt större utsträckning har en liknande utbildning, en gemensam symbolmiljö. Detta kommer med all sannolikhet att verka konsoliderande på äktenskapet; gemensamma intressen torde m.a.o. överleva romantiken. Att tendensen till allt fler giftermål mellan skol- och utbildningskamrater på många sätt verkar klassutjämnande visar också en del sociologiska undersökningar. Så tycks t.ex. flickor med högre utbildning i större utsträckning gifta

sig med pojkar från medel- och överklass än deras kamrater som inte har fått någon utbildning. En flicka med realexamen gifter sig således oftare med någon från medel- och överklassen än en utan denna examen.

Den längre fritiden har varit ett av de mest påfallande dragen i de senaste årtiondenas samhällsutveckling, och en fortsatt arbetstidsförkortning är i högsta grad aktuell. Denna utveckling har naturligtvis en klassutjämnande verkan; fritiden var ju förr — liksom utbildningen — ett överklassprivilegium. Fritiden och de genomsnittligt höjda lönerna påverkar naturligtvis också konsumtionen. Det är inte längre huvudsakligen fråga om en konsumtion för att överleva. Den pessimistiske filosofen Schopenhauer sade att människans liv pendlade mellan lidandet och ledan, dvs. antingen plågades man eller också hade man det långtråkigt. Kanske kan man på liknande sätt säga att konsumtionen pendlar mellan å ena sidan behovet att stilla hunger och å andra sidan en önskan att förströ sig själv. Framtidens konsumtion kommer i hög grad att likna en flykt undan långtråkigheten. Det blir samtidigt det personliga välbehagets konsumtion, och till denna konsumtion räknar jag då inte bara det som ökar det fysiska välbehaget — god mat, sköna kläder, hygieniska medel — utan också det andliga välbehaget. Till det andliga välbehagets medel räknar jag aktivitet — och då även skapande verksamhet av enklaste slag, dvs. sådant som går under beteckningen gör-det-själv. De flesta av oss vill vara verksamma också under sin fritid; husbyggande, påtande i trädgården, t.o.m. den nu så moderna öppna teatern är väl uttryck för denna önskan att vara aktiv.

Fritidskonsumtionen blir alltså i framtiden en ännu viktigare del av den totala konsumtionen. Dess inriktning kan dock variera och ta sikte på i stort sett tre mål: *rekreation, ren förlustelse* samt *självutveckling* (eller personlighetsutveckling).

Dessa tre inriktningar kan naturligtvis inte helt hållas isär. *Rekreation* blir säkert en betydelsefull faktor, därför att framtidens arbete trots rationaliseringar och arbetstidsförkortningar kommer att fordra inte bara högre utbildning utan också ett

större ansvar — för människor och investeringar. De allt dyrbarare maskinerna, som måste köras i kontinuerlig drift för att förränta sig, fordrar kvalificerad arbetskraft. Arbetet vid dessa maskiner är kanske inte fysiskt pressande men man måste hela tiden vara uppmärksam. Arbetet kan på det sättet trots allt bli monotont och påfrestande, vilket ökar behovet av rekreation.

Kraven på *förlustelse*, dvs. vår strävan att hålla ledan borta, kommer också att öka betydligt. Vill vi särskilja förlustelse från aktiviteter, så måste vi trycka på dess passiva drag. Det passiva avnjutandet i TV, radio etc. av olika förströelser kommer således att hamna under denna rubrik.

Frågan om i vad mån människor nöjer sig med passiva förlustelser beror till stor del på uppfostran. Man kan sannolikt uppfostra människor till att känna ett starkt behov av självutveckling. Gränserna mellan dessa områden är emellertid flytande. Resor till främmande länder kan vara motiverade av rekreationsbehov, av önskan om förlustelse, men också av längtan efter självutveckling. Men alla aktiviteter — i samband med rekreation och självutveckling — kan bli av stor betydelse för familjen och dess möjligheter att vidmakthålla de gemensamma värderingarna. Gemensamma hobbies, den ”dubbla bostättningen” och fritidssysselsättningar som t.ex. jakt och fiske kommer att verka sammanhållande på familjen. Under en viss tid — kanske fram till barnens pubertet — kommer denna gemensamma fritidsaktivitet att bli mera sammanhållande än tidigare. Men när de väl har skapat sig en egen symbolmiljö genom sin utbildning och sina egna aktiviteter, upphör sportstugan och familjens bilfärder att spela någon större roll.

Som en tredje viktig faktor i fråga om fritidskonsumtionen utöver behovet av rekreation och förlustelse nämnde jag strävan efter *självutveckling* eller personlighetsutveckling. Yrkesutbildningen är naturligtvis från produktionssynpunkt den viktigaste utbildningen. Men framtidens människor måste också, för att klara sig i det komplicerade samhället, ha allmänbildning. Men vad är allmänbildning? Hittills har vi ofta talat om humanistisk respektive naturvetenskaplig allmänbildning. Men

jag tror att man med allt större rätt också kan tala om en samhällsvetenskaplig allmänbildning, vilken är väl så viktig som den humanistiska och den naturvetenskapliga. Dessa definitioner gör det emellertid inte mycket lättare att besvara frågan. Mitt förslag är att definiera allmänbildning som förmågan att sätta in sin egen yrkes- och fackkunskap i ett större socialt och historiskt sammanhang. I allmänbildning ingår alltså ett visst mått av kunskap om det omgivande samhällets struktur och om människorna. Allmänbildningen innebär också en viss attityd till kunskap, ett erkännande av kunskap, vilja att upptäcka ny kunskap och att kontrollera fakta och påståenden. Allmänbildning så definierad har givetvis ett nära samband med yrkesutbildningen, men det är likväl svårare att bevisa allmänbildningens matnyttigheter. Det kan ju tänkas att en tekniskt sett mycket skicklig ingenjör gör större nytta än en allmänbildad ingenjör, men han kan naturligtvis också göra mycket grövre fadäser — t.ex. om han skall vara verksam i ett annat land, eller på annat sätt tvingas in i en ny miljö. Svårigheten att bevisa allmänbildningens praktiska värde torde bl.a. bero på att denna form av bildning lätt glider över i vad man brukar kalla "personlighetsbildning".

Personlighetsbildning har i och för sig inte nödvändigtvis något att göra med yrkesutbildning, kanske inte ens med allmänbildning. För mig innebär en individs personlighet en organiserad helhet av attityder, värderingar och handlingar. I denna måste enligt min mening ingå ett betydande mått av allmänbildning i form av människokunskap och kunskap om sociala relationer. Bildning har alltså ett nära samband med den personlighetsutveckling som nämndes i föregående resonemang om fritiden. Bildningen som fritidskonsumtion utgör en mycket viktig del av hela utbildnings- och bildningsverksamheten — en del som man är benägen att glömma bort. Det stora intresset för radiouniversitetets kurs i statskunskap torde vara ett uttryck för folks intresse för kulturkonsumtion, och det är också som kulturkonsumenter många människor i vår tid söker sig till den reguljära universitetsundervisningen. Men gränsen mel-

lan utbildningen som å ena sidan produktionsfaktor och konsumtionsfaktor å den andra är svår att dra, såväl för det allmänna som för den enskilde. De flesta som nuförtiden kommer till ett universitet vill naturligtvis hålla bägge möjligheterna öppna; i varje fall vill vi kunna förvandla vår utbildning till en produktionsfaktor. Men det kan ju hända att framtidens människa kan lära sig att en överflödsutbildning kan vara till både nytta och nöje.

Har vi då råd att investera i universitet och högskolor för utbildningskonsumtion och överflödsutbildning. Det betänkande som lagts fram från U 63 och det vi väntar från lärarutbildningssakkunniga ser främst utbildningen som en produktionsfaktor och tar inte någon hänsyn till om människor söker sig till utbildningsinstitutionerna för att bli bildade i största allmänhet eller för att skaffa sig en grund som man kan ha glädje av, var man än hamnar i livet. Här finns alltså en aldrig redovisad konflikt mellan det produktiva, effektiva samhället och fritidssamhället. I U 63 diskuteras möjligheterna att avstänga människor från universiteten, om de inte kan upvisa standardresultat på standardtid. Det finns ju många, t.o.m. mycket begåvade studenter, som ligger år efter år vid universiteten utan att ta examina på normal studietid, men som sedan slår ut i blom och blir mycket framstående på sina respektive områden. På den punkten har man alltså helt gått in för produktivitet och effektivitet, men ingen kulturkonsumtion.

Inom kommunikationsväsendet finner man liknande problem. Skall vi investera stora summor i gator och vägar, vilkas huvudsakliga uppgift är att betjäna en lyx- eller överflödssamfärdsel? Men man kan ju knappast gå omkring och fråga människor om de, när de färdas på dessa vägar, reser i affärer eller bara är ute för nöjes skull. Vad vi säkert vet är att vi i framtiden får en betydande kulturkonsumtion av en typ som kommer att flyta över i rekreation och förströelse. Det är inte säkert att vi tar ut vår fritid enbart i form av kortare och kortare arbetsvecka; vi kanske hellre tar ut den i form av kortare arbetsdagar. Det kan tänkas att investeringarna i arbetsgrup-

pen eller utbildningsgruppen helt enkelt fordrar detta. En sådan utveckling kommer då i hög grad att påverka familjen: mannen och hustrun kan arbeta och ändå ha fritid hemma. De kan ha tid över att efterutbilda sig och ägna sig åt kulturkonsumtion. Det kan ju tänkas att man, för att utnyttja de stora investeringarna i näringsliv och utbildning, i stället för en allt kortare arbetsvecka söker reducera arbetsdagens längd och arbetar 6 dagar i veckan.

Arbetstidens förläggning rör i hög grad hela familjen. Om vi då utgår från att mannen och hustrun har samma utbildning, samma arbete, skulle man kunna tänka sig en återgång till den gamla modellen med ett gemensamt familjjobb — t.ex. en lärartjänst som sköts av hustrun på förmiddagarna och mannen på eftermiddagarna. Jag tror inte att en sådan uppdelning av arbetet är orealistisk. Mannen kan ju t.ex. under vissa tider ta större del av det gemensamma familjjobbet medan under andra tider kvinnan kan ta en större del av det.

Vår diskussion har hittills utgått från förutsättningen att den ekonomiska utvecklingen i fortsättningen följer samma linjer som den gjort sedan 1950. För oss i Europa har det blivit en självklarhet att räkna med att vi blir allt rikare och rikare. Men i verkligheten är det ju så att större delen av mänskligheten snarare blir allt fattigare och fattigare och avståndet mellan rika och fattiga nationer ökar. Situationen kan möjligen jämföras med Sveriges situation på 1880- och 90-talen. Man kan tänka sig att om de som vid industrialiseringens början ägde produktionsmedlen utan inblandning hade fått öka sina rikedomar, skulle de idag utan tvivel ha kunnat leva ett mycket behagligt fritidsliv på arbetarklassens bekostnad. Men så har det inte blivit, bl.a. därför att arbetarna organiserade sig. På samma sätt kan man fråga sig om en liknande anhopning av rikedom och välstånd hos ett fåtal nationer verkligen skall kunna fortgå och vara verklig också om 10—20 år. Det skulle innebära att vi här bara behövde bekymra oss om hur vi skall fördriva vår fritid under det att världens problem i övrigt skulle vara att förhindra en katastrof.

Jag har mycket svårt att tro på en sådan utveckling. Det måste bli en utjämning av de globalt sett stora sociala skillnaderna. Och det kan innebära ett stopp för ytterligare arbetstidsförkortningar. Vi måste arbeta en eller två dagar i veckan för de fattiga ländernas räkning; vi måste utbilda oss för deras skull, vi kommer att få investera i dem, utan legal rätt att ta hem vinsten och medvetna om att det vi bygger upp så småningom övertas av u-länderna själva — när vi väl utbildat tillräckligt många experter och tillräckligt kvalificerad arbetskraft. Vår uppgift är att bygga upp industrier och att utbilda folk för dem, men också att konsumera det som produceras i dessa länder — om det nu blir något överskott. Ty med sin stigande standard kommer de delvis själva att konsumera detta överflöd. Likaså kommer vi — om folkökningen fortsätter — att på ett helt annat sätt än tidigare få ta emot invandrare här i landet, inte alltid i en filantropisk sinnesstämning. Vi kommer att bli tvingade av utvecklingen själv, kanske av internationella organisationer, att avstå till de sämre lottade; vi får kanske någon form av internationell progressiv beskattning på nationalinkomsterna för att kunna hålla världens socialvård igång.

Allt detta gör det svårt att med säkerhet förutsäga något om våra framtida konsumtions- och fritidsvanor. Hur det går beror till stor del av hur världen i övrigt kommer att gestalta sig, på forskningsteknik osv. Risken är med andra ord stor att vi i vår diskussion här utgår från helt felaktiga premisser, t.ex. sådana föreställningar som att vi kan fortsätta på isoleringens väg.

Konsumenterna och fritiden

av GÖRAN ALBINSSON

Begreppet fritid

Det finns en hel skala uppfattningar om innebörden av begreppet fritid. Enligt en uttolkning är fritid den tid under vilken individen ej förvärvsarbetar. Av detta följer att för dem som ej förvärvsarbetar — arbetslösa, pensionärer, sjuka, studerande, husmödrar etc. — är all tid fritid. En mindre extrem variant är att ta uttrycket mer ordagrant och som fritid betrakta den tid som är fri från absolut nödvändiga sysslor. Den tid husmodern ägnar åt städning, tvätt och matlagning och skolungdomen ägnar åt studier är alltså inte fritid.

Ofta görs fritidsbegreppet än trängre. Det blir då synonymt med tid för rekreation, avkoppling, vila, förströelse, tidsfördriv eller vederkvickelse. Hårdras detta synsätt, blir fritid något som före industrialismens genombrott förekom i ytterst begränsad utsträckning. Det var fabriken och kontoret som möjliggjorde en gräns mellan arbete och fritid. I agrarsamhället flöt nämligen arbete och fritid samman. Enligt en sådan syn skulle en husmor ytterst sällan ha fritid. Hon bor ju på sin arbetsplats och har ständigt allt ogjort arbete för ögonen, och vidare är hon förnekad den vederkvickelse som ett dagligt miljöbyte skänker.

En av de mest radikala avgränsningarna av fritiden bygger på att fritid närmast är att se som ett psykologiskt tillstånd. Ja, i denna version blir fritiden paradoxalt nog tidlös.

Den "rena" eller "äkt" fritid som det här är fråga om får för det *första* inte ha någon som helst anknytning till reglerat förvärvsarbete eller som nödvändigt betraktat hemarbete. Fritiden skall alltså kunna fritt disponeras. Resor till och från

arbetet, tvätt, städning, barnvakt etc. är därför inte fritid. Detta hindrar i princip inte att vissa människor kan ha "ren" fritid under sin arbetstid; om man med arbetstid menar den tid de har betalt för. För det *andra* får inte den "rena" fritiden ha något syfte. Sysselsättningar som sker för att folk skall bli bättre skickade att sköta sina arbeten är inte "ren" fritid utan arbetsförberedelser. Arbetsgivarens dröm är ju att folk i valet mellan olika sätt att disponera sin lediga tid skall välja det som ger högsta arbetseffektiviteten. Varken sömn eller allsköns avkoppling och kroppsövningar förtjänar, enligt fritidspuristerna, att kallas fritid. De menar att all rekreation automatiskt har ett syfte, nämligen att bokstavligen re-kreera, dvs. omskapa, för fortsatt arbete. För det *tredje* får varken tvång eller sociala förpliktelser vidlåda fritiden. Kyrkobesök, visiter och konversationer utgör exempel på socialt bundna åtaganden.

Följden av en dylik extrem syn på fritidsbegreppet är att bara den enskilde — om ens hon eller han — efteråt kan säga huruvida en viss tidrymd skall betraktas som fritid.

Det finns ingen definition av fritiden som kan förordas i en uppsats som skall behandla konsumenterna och fritiden. Jag får därför söka göra som man alltid gör — eller åtminstone borde göra — nämligen först formulera mitt problem och därefter bestämma min begreppsapparat.

Konsumenterna och fritiden — exempel på problem

En lämplig utgångspunkt för ett resonemang är ofta ett avskräckande exempel. Jag skall därför visa på ett skolexempel på en förfuskad utredningsuppgift, nämligen fritidsutredningens första delbetänkande "Friluftslivet i Sverige. Utgångsläge och utvecklingstendenser" (SOU 1964:47). Betänkandet innehåller i huvudsak en redovisning av en stor intervjuundersökning. Det rent tekniska arbetet har utförts av statistiska centralbyrån, men fritidsutredningen har själv planlagt och analyserat undersökningen.

Fritidsutredningens intervjuundersökning berörde dels fritidsvanorna med tonvikt på friluftslivet, dels fritidsbebyggelsen. Av utrymmeskäl begränsas den följande kritiken till undersökningens förra del. Eftersom det offentliga i vårt land traditionellt svarar för en stor del av de investeringar som hör samman med olika friluftaktiviteter, är det uppenbart att prognoser för fritidsaktiviteter som kräver fasta anläggningar blir av vitalt intresse för de styrande. Även företag som producerar rekreativvaror och -tjänster är för sin planering beroende av vederhäftiga prognoser. Dessa företag har tyvärr inte mycket att hämta från fritidsutredningen. Fritidsutredningen har försummat den grundläggande uppgiften att noggrant diskutera undersökningens syfte. Den gör inga försök att klara ut vad det egentligen är den vill veta. I stället för klara och rediga hypoteser om de faktorer som kan tänkas styra valet av fritidssysselsättningar presenteras en rad allmänna och vaga spekulationer om att man ville skaffa sig kännedom om friluftslivet i stort, individens rekreativbehov samt värderingar och attityder rörande friluftslivet. Inga försök till numeriskt preciserade framtidsbedömningar görs. Utredningen har utan några särskilda förutsättningar frågat vad folk önskar när det gäller anläggningar för friluftsliv och menar att dessa aktuella önskingar bör få styra investeringspolitiken. All erfarenhet visar att en sådan ansats är helt förkastlig.

Den fråga kommunikationsministern ville ha svar på var: Vilka krav på investeringar i fasta anläggningar för fritidsändamål kan det allmänna vänta sig i framtiden? Ecklesiastikministern bör å sin sida för planering av kulturpolitiken vara intresserad av att få veta, hur ofta folk går på teatern i dag och om 5 år. Försvarsministern kan tänkas spörja, hur länge folk är ute i friska luften och motionerar.

— Och vilken eller vilka frågor är det min uppgift att här ställa och söka besvara. En är väl given: Hur påverkar förändringar av arbetstiden den privata konsumtionen? Tills vidare nöjer vi oss med den frågan och tar den som utgångspunkt för en kort diskussion av mätproblemet.

Här har frågats:

- a) hur stora investeringar? (samhällsplaneraren)
- b) hur ofta? (sociologen)
- c) hur lång tidrymd? (läkaren)
- d) hur stora konsumtionsutgifter? (ekonomen)

Den privata konsumtionen mäter nämligen ekonomerna som enskilda personers *inköp* av varor och tjänster. Enda undantaget är bostadskonsumtionen som inte mätes efter nybyggnadsverksamheten utan efter bostadsbeståndets årliga hyresvärde eller nyttjandevärde.

Jag vill något tillspetsat säga, att från ekonomisk synpunkt är skogspromenader av ringa intresse, alldenstund frisk luft — åtminstone än så länge — är en fri nyttighet. Betydligt viktigare ter sig golfspelet, som ju kräver investeringar i stora marktytor och köp av en dyrbar utrustning. Sociologerna fäster gärna stor vikt vid den tid en viss sysselsättning tar. Ekonomerna betraktar sällan tiden som någon knapp faktor. Men mera om detta längre fram i texten.

Arbetstidens längd och konsumtionen

När man talar om förändringar i konsumtionen bör man skilja mellan förändringar av å ena sidan konsumtionens totala omfattning och å andra sidan konsumtionens struktur, dvs. inriktning på varor och tjänster. Faxén behandlar i sin uppsats det förra problemet i samband med analysen av avvägningen mellan arbete och konsumtion. Jag kommer därför enbart att diskutera konsumtionsstrukturens omvandling.

I den tidigare nämnda fritidsutredningen finns ett vanligt — men felaktigt — tänkesätt återgivet. På basis av ett konstaterande att arbetstiden successivt förkortats säger utredningen, att utvecklingen således innebär att människorna får alltmer fritid. Att döma av betänkandets allmänna inledning och frågeformulärets uppläggning tycks man anse det som självklart, att fritidens längd är en dominerande faktor vid en analys av

befolkningens rekreativsvanor. Utredningen låtsas inte om, att det här är fråga om två ytterst diskutabla tankegångar.

För det *första* säger oss arbetstidslagstiftningens bestämmelser för enskilda individer inte ett dugg om utvecklingen av den faktiska fritid befolkningen totalt har. Bland andra faktorer som påverkar denna kan nämnas förekomsten av övertidsarbete och dubbelsysselsättningar, restiden till och från arbetet samt omfattningen av kvinnligt förvärvsarbete. Om man betraktar hushållet som enhet, så äts — enligt Faxén — den kortare individuella arbetstiden upp av ökat kvinnligt förvärvsarbete. I detta sammanhang vill jag peka på den dualistiska inställning till fritiden som präglar vårt samhälle. Det säkraste sättet att nu för tiden förolämpa en person är ju att ifrågasätta, att vederbörande har ett slitsamt arbete. Dagens paroll är att kvinnorna inte "bara" skall sköta hemmen; de bör ut i förvärvslivet (alternativt: produktionen). Men samtidigt prisas välståndssamhället för att det ger oss längre fritid!

Varför utgår förresten utredningen från arbetstiden i sina kalkyler? Denna metod ger lätt en överdriven bild av fritidens påstådda tillväxt. En övergång från 48 timmars arbetsvecka till 40 timmars innebär en imponerande 20-procentig minskning av arbetstiden. Den relativa ökningen av fritiden per vecka blir emellertid betydligt blygsammare, nämligen cirka 6,5 procent. I stället för 120 timmar per vecka står 128 timmar till förfogande för övertidsarbete, sömn, "extraknäck", måltider, väntande i trafikköer, tidningsläsning, TV-tittande, besök hos släktingar och bekanta, bad, hårklippning, studier, fackföreringsmöten, kyrkbesök, barnuppfostran, byte av packningar i vattenledningskranar, disk, tvätt, promenader och allt annat som folk brukar syssla med, när de inte är på sin ordinarie arbetsplats. Det förtjänar här påpekas att — som närmare utvecklas av Mindus — sovtiden inte är en konstant utan en variabel i fritidsekvationen. Jag har svårt att förstå, att ens en arbetstidsförkortning av så betydande omfattning som 20 procent i och för sig behöver innebära några revolutionerande förändringar av fritidsvanorna.

Därmed är jag alltså inne på den *andra* av fritidsutredningens dubiösa utgångspunkter, nämligen att fritidens längd har stor betydelse, när det gäller att förklara folks rekreativna vanor.

Det är inte den förkortade arbetstiden utan andra faktorer som orsakat de expanderande köpen av bilar, plastbåtar, sommarstugor, campingutrustning och mycket annat som brukar betraktas som typiska fritidsvaror. Jag skall återkomma till frågan om de för fritidskonsumtionen avgörande efterfrågedeterminanterna.

En ekonom behöver, som jag tidigare anført, ytterst sällan beakta tiden vid analyser av konsumtionsstrukturen. Antag att nästan alla svenskar fick rumsarrest två timmar per kväll. Man kan fråga, vilka effekter detta skulle få på köpen av varor och tjänster? Personligen tror jag att effekterna bleve ytterligt små. För var det inte just detta som hände — eller rättare sagt inte hände — när televisionen introducerades? Då låste hundratusentals människor in sig i ett mörkt rum flera timmar per kväll. Nu ser Medelvensson på TV 10—20 timmar per vecka mot noll timmar för tio år sedan. Den ganska stillsamma TV-revolutionen spelar alltså tidsmässigt en mycket större roll än tänkbara förkortningar av den lagstadgade arbetstiden. Endast på några få områden, t.ex. biografutgifterna, går det emellertid med något så när säkerhet att fastställa televisionens inflytande. Men för övrigt tycks konsumtionsutgifterna ha påverkats helt obetydligt. Man kan verkligen fråga sig, vad folk egentligen gjorde, när det inte fanns television.

Det finns vissa som så fixerat sig vid tanken att det tar tid att konsumera, att de menar att tillgången på tid bestämmer konsumtionens omfattning. Så länge inkomstfördelningen är ojämn, sägs bättre situerade kunna hyra arbetskraft för att eliminera de besvär som är förenade med konsumtion. Lyxvillan måste ju städas, ridhästen ryktas och sportbilen poleras. I ett sådant läge sätts konsumtionstaket utan hänsyn till de besvär som hör samman med konsumtionen. Helt annorlunda

menas förhållandena vara, när det är fråga om en allmän välståndsstegring i förening med en utjämning av inkomstfördelningen. När alla har ungefär samma höga inkomst, sägs man sakna möjlighet att i nämnvärd utsträckning hyra arbetskraft. Och kan man inte få assistans med sin konsumtion, blir ens konsumtionsförmåga kraftigt inskränkt. Konsumtionsmaximum skulle inträffa, när folk avstår från att köpa fler konsumtionsvaror, därför att de inte vill offra mer tid på att underhålla dessa.

Vad är det nu för galet med ett sådant resonemang? Jo, de som tror på tiden som en konsumtionsbegränsande faktor har glömt bort möjligheten att ersätta tjänster med varor. En utbytesprocess av denna karaktär har sedan länge utgjort ett centralt inslag i utvecklingen av den privata konsumtionen. Ett åskådligt exempel är vad som hänt på beklädnadsområdet. De nya konstfibrernas segertåg har haft sin grund i att de radikalt minskat behovet av tvätt och underhåll. Stoppning av strumpor, strykning av skjortor och blusar, pressning av byxor är sysselsättningar som håller på att helt försvinna. De traditionella naturfibrerna har genom specialbehandlingsmetoder mot krympning, skrynkling o.d. i stor utsträckning givits samma fördelar som de nya fibrerna. Konfektioneringens segertåg har inneburit en enorm avlastning av husmödrars, sömmerskors och skräddares tillverkningsarbete. — Tendenserna på beklädnadsområdet går igen överallt.

De som tror på ett konsumtionsmaximum har vidare glömt bort vad som populärt brukar kallas "köp och släng". I stället för att besvära sig med reparationer och underhåll köper man nytt. Detta innebär alltså att de varaktiga varornas livslängd blir allt kortare. Till bilden hör också att konsumtionen kan öka genom att varorna blir av allt högre kvalitet. För att ta ett konkret exempel, så minskar livsmedelskonsumtionen mätt i kalorier men ökar mätt i fasta priser, därför att folk köper allt mer välsmakande, allt högre förädlade och allt vitaminrikare livsmedel.

Arbetstidens förläggning och konsumtionen

Arbetstidens längd har alltså inte, enligt min uppfattning något större direkt inflytande på konsumtionsutgifterna. Däremot är jag övertygad om att arbetstidens förläggning är av betydelse. Det är i detta sammanhang lämpligt att skilja mellan

- a) vardagsfritid, b) veckoslutsfritid, c) feriefritid

Under det senaste decenniet har arbetstiden alltmer koncentrerats till tiden måndag—fredag, vilket medfört kortare fritid under dessa dagar. Däremot har fritiden genom lediga lördagar ökat under veckosluten. För stora grupper har detta möjliggjorts genom att den totala arbetstiden minskat. I så måtto har förändringar av arbetstidens längd haft ett *indirekt* inflytande på konsumtionen. Även längre semestrar har gjort fritiden mer sammanhängande än förr. Utan tvivel har vi här en väsentlig faktor bakom de expanderande reseutgifterna och den ökade benägenheten till dubbelbosättning i sportstugor.

Om jag här får uttala en värdering, vill jag skjuta in, att jag personligen är positiv till kortare arbetstider, därför att folk då får en rejäl chans att — om de vill — arbeta mera. Erfarenheterna från USA tycks bli tillämpliga även i Sverige: ju kortare ordinarie arbetstid, desto mer extraarbetande, eller extraknäckande, som det heter numera. Vad utgör då det positiva i en sådan utveckling? För det *första* ökar som sagt människornas valfrihet. Den som vill arbeta mer än den lagstadgade tiden får större möjlighet att göra detta, även om han måste byta arbetsgivare eller t.o.m. blir sin egen. För det *andra* ökar arbetsutbudet under kvällar och veckoslut, då alla lediga personer ställer så stora krav på servicesektorn. Det är alltså ett stort konsumentintresse att dubbelarbetet ökar.

En väsentlig konsumentaspekt på de lediga lördagarna är att de ger hushållen mer tid för insamling av information och samråd, vilket bör leda till bättre köpbeslut. Man har funnit i USA — och det är tänkbart att samma mekanism verkar i Sverige — att de lediga lördagarna i stor utsträckning används till att man och hustru gemensamt planerar och genomför

familjens större inköp. Som följd av mer tid för informationsinsamling och samråd hushållar man bättre med tillgångarna. I övrigt tycks tendensen i USA vara, att under de lediga lördagarna ägnas mer tid åt matlagning och umgänge än övriga dagar.

Konsumtionen och arbetstidens längd

Hittills har jag diskuterat hur arbetstiden kan tänkas påverka konsumtionen. Man kan också vända på problemet och fråga hur konsumtionen påverkat arbetstiden. Med arbete förstås då inte enbart förvärvsarbete utan även — och framförallt — arbete i hemmet.

I samband med diskussionen av tesen om ett eventuellt konsumtionstak såsom följd av bristande tid pekade jag på tendensen att substituera tjänster med varor. Som konkret exempel framhölls utvecklingen på beklädnadsområdet. Det är ett generellt förhållande att konsumenterna övergår från att köpa varor, vilkas utnyttjande kräver relativt mycket arbete från konsumenternas sida till att köpa varor, som i flertalet fall är dyrare, men i gengäld fordrar mindre arbetsinsatser. Denna företeelse finns på livsmedelssektorn i form av förskjutningar i köpen från mjöl till bröd, från kött till charkuterier samt överhuvudtaget från "råvaror" till färdiglagade, konserverade, vacuumtorkade eller djupfrysta produkter. Bostädernas utformning har under de senaste decennierna dikterats av önskemål om att de skall bli lättskötta. På bränslesidan kan man betrakta övergången från ved och koks till olja som ett utslag av samma företeelse. Ett annat uttryck för strävandena att spara tid åt konsumenterna är den stora ökningen i köpen av elektriska hushållsmaskiner. Exemplet skulle kunna mångfaldigas.

Även om konsumtionsutvecklingen i många fall frigjort tid för särskilt husmödrarna, finns det dock faktorer som har verkat i motsatt riktning. Bland annat har antalet hembiträden minskat kraftigt, vilket i förening med att allt fler husmödrar arbetar utom hemmet inkräktat på mångas rekreationstid. Sen är det ju så att investeringen i husmors arbetsbesparande hus-

hållsredskap har möjliggjorts genom att husfar fått arbeta mer än han eljest skulle ha behövt. Vidare måste vi komma ihåg, att även om hemarbetet har blivit lättare så har kraven på dess kvalitet i bl.a. hygieniskt avseende ökat.

Hur köpen av de konventionella fritidsvarorna utvecklats

Jag skall nu byta frågeställning. När det gäller privat konsumtion är det vanligt att man talar om fritids- eller rekreationskonsumtion som en speciell form av konsumtion.

Vad kan då menas därmed? Det är omedelbart klart att nästan all konsumtion är fritidskonsumtion i den meningen att den sker under fritiden. Vidare avser huvudparten av konsumtionen rekreation i den bokstavliga meningen att den tjänar att hålla människorna vid god vigör så att de kan arbeta. Nej, uppenbarligen avses något annat. Med fritidskonsumtion menas konsumtion för förströelse och avkoppling i största allmänhet. Som exempel kan nämnas semesterresor, teaterbesök, TV-tittande och hobbyverksamhet av olika slag.

Ett begrepp som är så vagt i den principiella avgränsningen blir än lösligare, när det konfronteras med verkligheten i form av statistik. En mycket stor del av rekreationskonsumtionen i här avsedd mening ligger inom varuområdena livsmedel och beklädnad. Folk rekreerar sig genom att äta godare och klä sig mer omväxlande. Ett par gummistövlar kan köpas för att användas under såväl lantarbete som friluftsliv!

År 1962 är det senaste år för vilket statistik föreligger. I tabellen på s. 68 redovisas utgifterna detta år för en rad konventionella fritidsgrupper. Jag kan inte här göra alla i och för sig viktiga statistiska kommentarer. Separata uppgifter saknas t.ex. över så typiska rekreationsvaror som fritidskläder och semesterutgifter i utlandet. Å andra sidan inkluderas de allt annat än rekreationsbetonade resorna till och från arbetet i resegruppen. Och även om de som dricker renat brännvin anser det vara en nödvändighetsvara, ingår utgifterna härför.

Gruppindelningen är inte gjord med något särskilt djupsinne, utan återger bara ett av flera tänkbara alternativ.

Detaljgrupper	Huvudgrupper	Miljoner kronor 1962
fotografering	hobby	1 814
tippning och lotteri		
skiv- och bandspelare		
musikinstrument		
skol- och kursavgifter		
föreningsavgifter		
nöjesbåtar		
sportartiklar		
vin- och spritdrycker	njutningsmedel	3 345
tobak		
sommarstugor	sommarstugor	135
motorfordon, nyinköp	resor	5 759
underhåll o. drift		
körutbildning		
cyklar		
kollektiva färdmedel		
film	massmedia	1 729
tidningar		
böcker och papper		
radio, nyinköp o. licensavg.		
TV, nyinköp o. licensavg.		
hotelltjänster	publik rekreation	1 566
förtäring utom hemmet		
nöjen (teater, konserter, sportevenemang etc.)		
ur och guldsmedsvaror		

De totala privata konsumtionsutgifterna har för år 1962 beräknats till cirka 45,8 miljarder kronor. Följaktligen svarade de konsumtionsgrupper som här redovisas för cirka en tredjedel av den totala konsumtionen.

Hur har nu den konventionella fritidskonsumtionen utvecklats under efterkrigstiden? För att illustrera vad som hänt från 1950 till 1962 har jag låtit iordningställa diagram 1—4. Innan jag övergår till att kommentera kurvorna kan det vara lämpligt att något orientera om diagrammens innebörd.

Diagram 1 visar utvecklingen i löpande priser, varmed förstås konsumenternas faktiska utgifter år för år. Av *diagram 2* framgår hur de privata utgifterna för fritidskonsumtionen utvecklats i förhållande till de totala konsumtionsutgifterna. Som mått brukas den procentuella andelen. Eftersom priserna förändras, kommer statistiska serier över konsumtionen i löpande priser att avvika från serierna i fasta priser eller som man också brukar säga konsumtionsvolymen. Begreppet konsumtionsvolym innefattar i princip såväl kvantitet som kvalitet. Befolkningen har vuxit med drygt en halv miljon individer under perioden. Det framstår som lämpligt att "neutralisera" volymvärdena för befolkningstillväxten. *Diagram 3* illustrerar därför fritidskonsumtionens volymutveckling per capita. Under tiden 1950—62 har den allmänna prisnivån stigit med cirka 70 procent. Det intressanta är i detta sammanhang huruvida rekreationspriserna stigit mer eller mindre än den allmänna prisnivån. *Diagram 4* återger den relativa prisutvecklingen, som erhållits genom att för varje år dividera index för rekreationspriserna med prisindex för den totala konsumtionen. Den allmänna prisnivån är följaktligen en vågrät linje i diagrammet.

Följande huvudtendenser har präglat fritidskonsumtionens utveckling under perioden 1950—62.

Hobby: Utgiftsandelen har under perioden stigit med en halv procent. Volymen per capita har vuxit ungefär dubbelt så fort som konsumtionen i övrigt. Relativa priset har successivt sjunkit med totalt 13 procent. En förklaring härtill kan vara att

gruppen rymmer många varaktiga varor för vilka en ökad efterfrågan inneburit ett tillvaratagande av de långa seriernas ekonomi i produktionen.

Njutningsmedel: Även här noteras en viss ökning av utgiftsandelens. Volymökningen har varit något lägre än för totalkonsumtionen. Det relativa priset har alltså stigit. Man kan tala om ett engångslyft åren 1956—58. Såväl alkoholdrycker som tobaksvaror är föremål för hård indirekt beskattning; på det förra området i direkt konsumtionsreglerande syfte.

Sommarstugor: Den till utgiften minsta gruppen har volymmässigt expanderat relativt sett kraftigast. Det bör dock framhållas att särskilt två beräkningstekniska faktorer bidrar till låga sommarstugeutgifter. För det första är endast de kontanta utläggerna medtagna. Ingen ränta och avskrivning har kalkylerats för de utan tvivel betydande insatserna av eget arbete och kapital. För det andra inkluderas ej de lösa inredningsdetaljer, verktyg, sportartiklar etc., som i högre eller lägre grad hör samman med hushållets sommarstugeboende.

Resor: Utgiftsandelens har — främst på grund av bilismens expansion — vuxit från 8,6 till 12,6 procent. Denna grupp har den näst största relativa volymökningen och den största ökningen absolut sett. Inom gruppen har det skett en omfördelning från kollektiva till individuella färdmedel.

Massmedia: Det expansiva elementet i denna grupp har varit televisionen medan filmen gått tillbaka. Observera här särskilt att vi mäter *köpen* av TV-apparater och inte själva tittandet. Detta förklarar nedgången i volymen 1961 och 1962. Siffrorna är därför mer intressanta för TV-fabrikanter än för sociologer.

Publik rekreation: Denna grupp har volymmässigt stagnerat. Som en följd av kraftigt stigande relativpris har dock utgiftsandelens hållit sig ganska väl.

Inom såväl hobbygruppen (skolavgifter) som resegruppen

(körutbildning) finns inslag av personliga tjänster. Nästan hela gruppen publik rekreation kan dock betecknas som personliga tjänster. Det är ju i huvudsak fråga om upppassning (hotell och restaurang) och "levande" underhållning i olika former (teater, konserter, idrottstävlingar etc.). Utmärkande för personliga tjänster är de i förhållande till fabriksproduktion begränsade rationaliseringsmöjligheterna. En teaterföreställning i TV kan ses av miljoner människor medan färre än tusen ryms i Dramatens salong. Det är detta förhållande som är grunden till att priset på publik rekreation stigit så kraftigt.

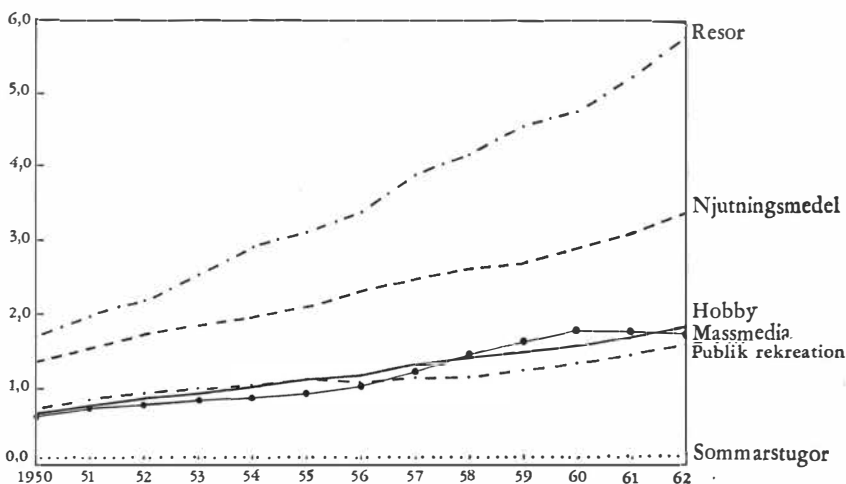

DIAGRAM 1

"Fritidskonsumtionens" utveckling i löpande priser 1950—62. Miljarder kronor.

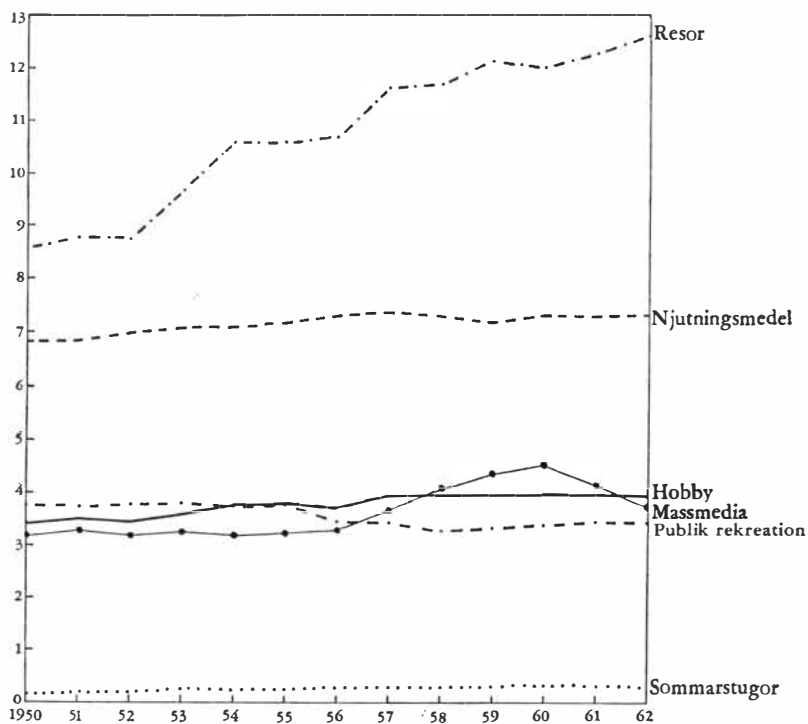

DIAGRAM 2

”Fritidskonsumtionens” andel av den totala privata konsumtionen i löpande priser 1950—62. Procent.

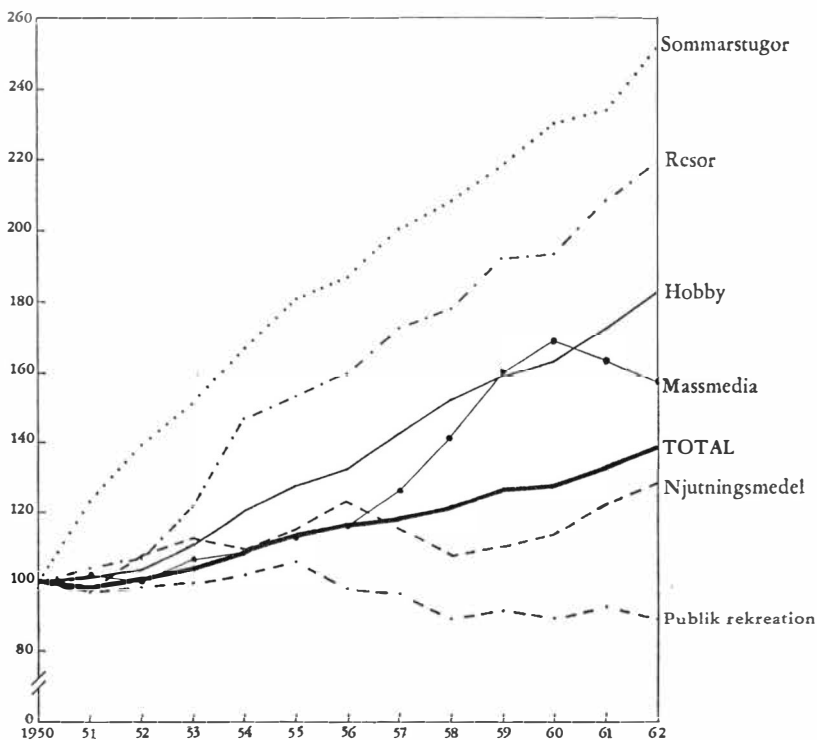

DIAGRAM 3

"Fritidskonsumtionens" volymutveckling räknad per capita 1950—62. Index: 1950 = 100.

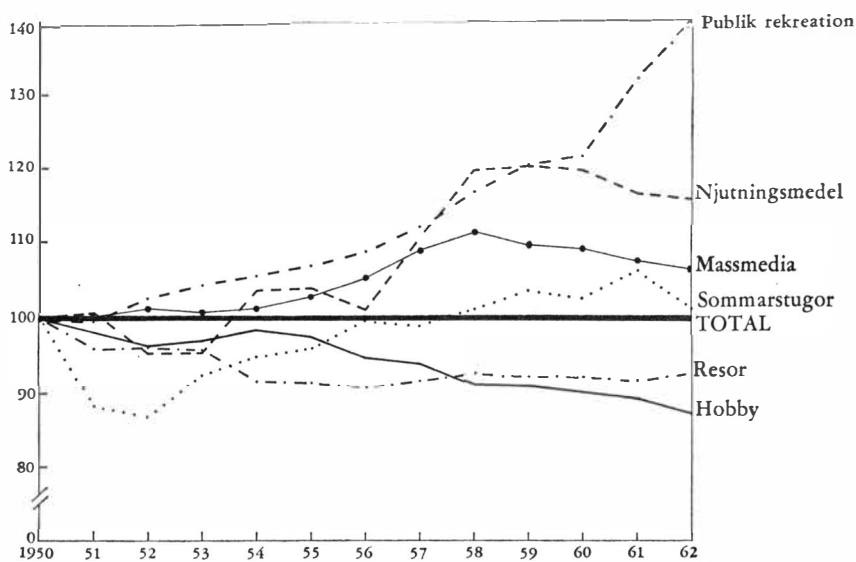

DIAGRAM 4

Den relativa prisutvecklingen 1950—62 för "fritidskonsumtionen". Index: 1950 = 100.

Vilka faktorer styr fritidskonsumtionen?

Även om denna framställning i huvudsak endast syftar till beskrivning vore det otillfredsställande att helt lämna analysen åsido. — Det ligger nära till hands att fråga sig, vilka faktorer som främst påverkar fritidskonsumtionen. Vet man vad som stimulerat köpen av bilar och plastbåtar eller som lett till en stagnerande volym av publik rekreation, har man en utgångspunkt för framtidsbedömningar.

Jag har tidigare avfärdat fritidens längd som en relevant orsaksfaktor. Utländska studier visar klart vad teoretiska överväganden leder till; att inkomster, priser, utbildning och yrkesställning är de dominerande förklaringsfaktorerna. I andra hand kommer ålder, kön och bosättningsort. Få människor har så lång arbetstid men så höga inkomster som de vilka spelar golf, seglar, äger skärgårdsvillor och bor på högfjällshotell. Eller som man säger i USA: De som arbetar intensivt, leker intensivt. För arbetslösa och pensionärer är praktiskt taget all tid fritid, men bl.a. på grund av små ekonomiska resurser köper de litet och ställer ytterst moderata anspråk på investeringar i friluftsanläggningar.

För Sveriges del vill jag hänvisa till arbete utfört inom Industriens Utredningsinstitut. Vi har inom institutet sedan mer än tio år kontinuerligt studerat konsumtionsutvecklingen. Flera områden med stort rekreativ innehåll har varit föremål för separata studier, bl.a. bilismen, televisionen, dryckerna och populärpressen. Överhuvud är det påtagligt, att den s.k. fritidskonsumtionen med framgång kan studeras med samma teknik och efter samma principer som andra konsumtionsalternativ. Det är här ogörligt att ens i sammandrag återge några specifika undersökningsresultat. Helt allmänt kan konstateras att de stigande realinkomsterna genomgående visat sig vara en viktig efterfrågedeterminant. Vidare tycks den relativa prisutvecklingen ha spelat stor roll.

Jag har för de ovan nämnda grupperna låtit utföra konventionella linjära regressionsberäkningar med avseende på fritidskonsumtionens inkomst- och prisberoende. Resultaten blev mycket slående; särskilt

om hänsyn tas till att det i vissa fall är fråga om heterogena aggregat. Endast för njutningsmedel och massmedia understeg den totala korrelationskoefficienten 0,95. För en rad detaljgrupper har jag — likaså för perioden 1950—62 — beräknat inkomst- och priskänsligheten på grundval av s.k. elasticitetsfunktioner. Resultaten blev i flertalet fall så tillfredsställande från statistisk synpunkt att de funna inkomst- och priselasticiteterna bör kunna användas i prognossammanhang.

Andra faktorer än inkomster och priser som av allt att döma är av betydelse för efterfrågan på fritidsvaror är konsumenternas ålder (bilar), utbildning (teater) och bosättningsort (dags-tidningar). Distributionsförhållandena inverkar också (vin- och spritdrycker).

Speciella problem erbjuder de ”nya” varornas introduktionsprocesser. En analys av utvecklingen av köpen av bilar, televi-sionsapparater och sommarstugor måste ta hänsyn till vilket stadium i introduktionen som analysen täcker.

*

Många grånade samhällsreformatorer är i dag bittra. I sin ungdom hoppades de att stigande inkomster i förening med kortare arbetstid skulle leda till en expansiv kulturkonsumtion bland de breda lagren. Utvecklingen blev dock annorlunda. Realinkomsterna har visserligen vuxit, och arbetstiden förkortas snabbare än någon vågade profetera om, men konsumenterna har trots detta inte visat några tecken att satsa särskilt markant på kulturaktiviteter.

Jag vill sluta denna översikt av fritidskonsumtionen med ett tröstens ord till de besvikna idealisterna. Goda inkomster och gott om fritid är ett nödvändigt ehuru icke tillräckligt villkor för masskonsumtion av kvalificerad kultur. Dagens genom-snittskonsument är i historiskt perspektiv att betrakta som *nouveau riche*. Och nyrika har alltid intresserat sig mer för den materiella än för den andliga välfärden. Erfarenheten pekar på att det tar flera generationer innan grupper som

drabbats av plötsligt välstånd blir kräsna kulturkonsumenter. Vi får inte heller glömma att konsumtion av litteratur, konst, musik, teater o.dyl. bara utgör en del av det som hör till kulturlivet. Viktiga inslag är också sådant som matkultur, dryckeskultur, boendekultur, klädkultur — för att inte tala om trafik-kultur. På dessa områden finns verkligen skäl till optimism inför framtiden, trots den tendens till förflockning och tristess som framstår såsom konstitutiv för masskonsumtionssamhället.

Litteratur

Det finns en betydande mängd teoretiska och empiriska studier av den privata konsumtionen. De flesta har åtminstone någon anknytning till de problem som behandlats i denna uppsats. Av naturliga skäl är det här inte möjligt att förteckna mer än ett mycket begränsat antal. Här hänvisas till några allmänna svenska verk vilka i sin tur innehåller mer utförliga litteraturförteckningar. Vidare nämns några böcker, som är direkt inriktade på att analysera fritidskonsumtionen eller delar därav.

ALBINSSON, G., *Svensk populärpress 1931—61*, Uppsala 1962.

BENTZEL, R. ET AL, *Den privata konsumtionen i Sverige 1931—65*, Stockholm 1957.

Bokutredningen, SOU 1952:23.

FISK, G., *Leisure Spending-behavior*, Philadelphia 1963.

Fritidsutredningen. Del 1, SOU 1964:47.

DE GRAZIA, S., *Of Time, Work & Leisure*, New York 1962.

PRAIS, S. J. and HOUTHAKKER, H. S., *The Analysis of Family Budgets*, Cambridge 1955.

WALLANDER, J., *Studier i bilismens ekonomi*, Stockholm 1958.

Skolan och samhällsrytmen

av MATS HULTIN

Ett effektivt sätt att göra sig impopulär bland många lärare är att ifrågasätta skolans nuvarande arbetsrytm och effektivitet. Jag anser emellertid det vara synnerligen viktigt att man på allvar diskuterar såväl skolans arbetsrytm som dess samband med arbetsrytmen inom samhället i övrigt.

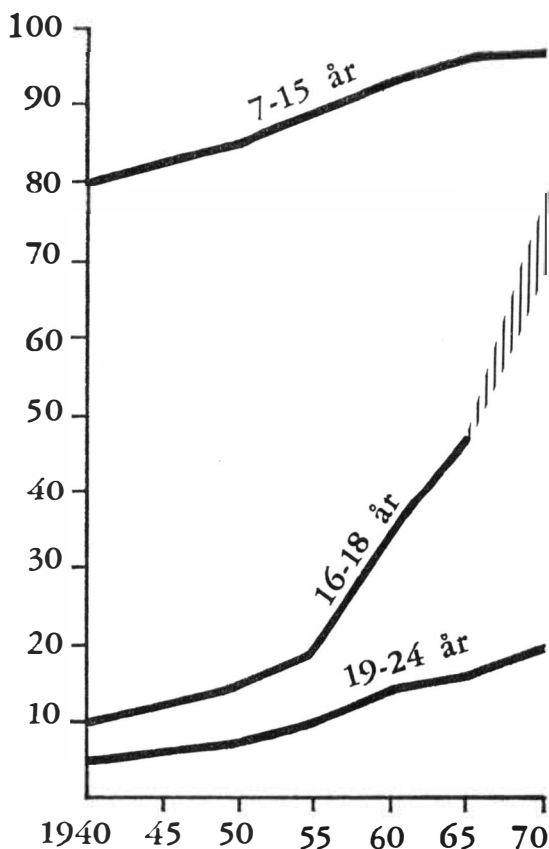
I och med grundskolans fullständiga genomförande kommer nära 100 procent av barnen i åldern 7—15 år att gå i skolan, dvs. omkring 900.000 människor.

Av 16—18-åringarna kommer år 1970 ungefär 8 av 10 ungdomar att vara sysselsatta med någon form av utbildning — flertalet i huvudsakligen allmänbildande skolor.

Förmodligen kommer prognoserna för andelen 19—24-åringar i utbildning (se diagram på nästa sida) att visa sig vara felaktiga. För att gapet mellan gymnasisterna och de som kommer in i postgymnasiala utbildningar inte skall bli alltför stort kan man förmodligen räkna med en betydande ökning av antalet studerande även i dessa åldrar. Det är ett svårt problem att på detta sätt genom prognoser bestämma utbildningsbehovets kvantitet. Men siffrorna ger vid handen att vi, med de postgymnasiala eleverna inräknade, kommer att ha inte mindre än 1,3 miljoner svenskar ”inblandade” i skolväsendet. Därtill har naturligtvis många familjer sin rytm mycket nära förbunden med skolväsendet. Detta gör skolan som helhet till ett av de största företagen i Sverige.

Min genomgång av skolans arbetsrytm gäller den primära och den sekundära skolan liksom universiteten — med andra ord både barn, ungdomar och vuxna. Vuxenutbildningen är inte minst viktig i det här sammanhanget. I mitt arbete under

Antal personer under utbildning inom skilda åldersgrupper i procent av folkmängden i respektive åldrar.

de senaste åren med grundskole-, gymnasie- och fackskolefrågorna liksom med en del andra utbildningsfrågor har jag kommit till den uppfattningen att det närmaste decenniets viktigaste fråga helt enkelt kommer att vara skolans rationalisering. Annars kommer aldrig — hur egendomligt det än låter — individerna att vara i centrum på det sätt som förutsatts när man reformerat skolan. Utan automation kommer vi alltså

man reformerat skolan. Utan automation får vi alltså aldrig den individuella elevbehandling vi önskar. Detta är ett av skälen till att man måste titta på skolans arbetsrytm.

Ett huvudproblem i sammanhanget är att skolan till sin natur är konservativ. Flertalet av oss som är eller har varit lärare har ju "bara gått i skola" och ofta inte haft något annat yrke. Det påverkar naturligtvis ens kännedom om andra arbetsförhållanden och annan metodik. Om man läser gamla memoarer — t.ex. Samuel Ödmans från 1760-talet eller Pelle Ödmans 100 år yngre — finner man att det skolår vi har i huvuddrag är detsamma som när Rudbeckius började med sina gymnasier. Visserligen hade man då ännu längre ferier, men principerna var i stort sett desamma.

Varför är det så? — Jo, dessa gymnasier — som fick bilda mönster för den obligatoriska skolan när den kom på 1840- och 50-talet, vilken sedan i sin tur blev mönsterbildande för efterföljande skolformer — hade som elever huvudsakligen prästsöner och bondesöner. Adeln hade informatorer och guvernanter till sina barn, och borgerskapet var så litet att det i utbildningshänseende spelade ganska liten roll. De studerande var således inackorderade ungdomar från ett agrart samhälle, och de behövdes som arbetskraft under skördetiden. Det var ett av skälen till att man inte ville ha sina barn i skolan under sommaren. Restiderna var också mycket långa, och det behövdes långa jullov och sommarferier om det skulle vara lönt att överhuvudtaget ha ferier. Vidare var "studiehjälpen" ordnad på det sättet att djäknarna hade rätt att tigga två månader varje år. Sockengången-studiehjälpen krävde således ett arbetsår som var annorlunda än vårt. Därtill kom naturligtvis en annan viktig faktor in i bilden: samhället hade inte råd att betala lärarna full tid. (Det förhållandet har ju på universitetsnivån faktiskt gällt ända in på 1950-talet — t.ex. för amanuenserna!)

Kanske fanns det fler orsaker till att läsåret såg ut som det gjorde, men låt oss i alla fall slå fast att läsåret konstruerades för ett helt annat samhälle än vårt.

Skall vi då behålla ett arbetsår som byggdes på de förhållanden som jag har skildrat? — Vi måste vara medvetna om att skolarbetsåret och dess rytm ingenting har att göra med elevvård eller personalvård och, såvitt jag vet, finns det inget hittills publicerat vetenskapligt bevis för att den svenska skolans arbetsår med 273 dagar — ungefär 39 läsveckor och resten ferier — på något sätt skulle vara ett optimum när det gäller effektivitet.

Om vi ser på skolveckan, vars utformning också hör till arbetsrytmen, kan vi ur en Europaråds-undersökning utläsa att Sverige utmärks av ett högt antal veckotimmar jämfört med de flesta andra länder. De nordiska länderna har överhuvudtaget de högsta antalen timmar, vilket i sin tur kanske beror på arbetsdagarnas fördelning på året. I detta sammanhang kan man inte underlåta att nämna det mycket hårt bundna tänkandet när det gäller timantalet; att förlora eller vinna en halv timme anses innebära en stor förlust resp. en stor seger. Man tror att timantalet är direkt avgörande för resultatet. Men det finns fakta som talar för att resultatet kanske inte alls är den funktion av timantalet som man på sina håll har velat tro. Det finns t.ex. en norsk undersökning som tycks visa att resultaten på varannandagsskolorna i Trondheims fylke är lika bra som i varjedagsskolorna. Resultatet tycks faktiskt inte påverkas nämnvärt av om man går i skolan tre eller sex dagar i veckan!

Vad vi i Sverige vill åstadkomma är ett reducerat timantal per vecka, men där är vi alltså bundna av läsårskonstruktionen. Man kan naturligtvis inte korta av skolveckan med hur många timmar som helst; det behövs ju dock en viss tid för att lära in det som man behöver ta upp. Produktiviteten i skolan är givetvis inte i alla stycken jämförbar med t.ex. den automatiserade produktionen inom andra sektorer av näringslivet.

Även när det gäller skoldagens utformning och indelning är vi ganska bundna av konventionella tankegångar. I Sverige anser vi t.ex. att en lektion skall vara 45 minuter, eller möjligtvis 40. Många lärare är emellertid kritiska mot denna 5-minutersförkortning; de anser sig inte hinna med vad de skall.

Men — vid närmare eftertanke — är det inte högst egendomligt att vi anser oss behöva lika långa arbetspass vilket ämne vi än har, vilken sorts klass och vilket åldersstadium det än gäller? Och så ligger våra variationsmöjligheter mellan 45 och 40 minuter! I utlandet har man i detta avseende andra variationsmöjligheter. I England t.ex. har man arbetat med 25-minuterslektioner på vissa försöksskolor och nått goda resultat. Det finns också andra variationer: 40-, 45-, 50-, 55- och 60-minuterslektioner, kanske ännu längre! I vissa länder har eleverna inte rast mellan varje lektion, utan man byter helt enkelt lärare och tar sedan en litet längre rast efteråt i stället. Även på denna punkt är vi f.n. hårt bundna av stadgar och bestämmelser.

Vad bör då — sett ur skolans synvinkel — bestämma arbetsrytmen? — Som skolman uteslutande måste jag naturligtvis svara *utbildningen och utbildningsresultatet*, och i detta ligger hela målsättningen — karaktärsfostran och kunskapsmeddelande. Men det finns föga som säger att det nuvarande läsåret är det bästa tänkbara, inte heller att den nuvarande arbetsveckan eller den nuvarande fördelningen av timmar är den riktiga. Uppriktigt sagt — det är traditionerna som utan sakligt underlag tillåts bestämma skolrytmen.

Ytterligare faktorer är t.ex. elevvårds- och personalvårds-synpunkterna. Somliga vill kanske sätta ekonomin högre upp på listan över bestämmande faktorer. Till ekonomin hör naturligtvis också studiehjälpen.

Till dessa faktorer kommer något som på allra senaste åren fått ökad betydelse, nämligen praktikfrågan. Vi måste få en arbetsrytm som tillåter det allt större antalet studerande att under studierna få praktik från näringsliv eller förvaltning. Jag kan nämna ett belysande exempel. Ett större verkstadsföretag måste under juni och augusti, dvs. just före och efter industrisemestern, ta emot 300—400 praktikanter, medan man i februari hade 3 praktikanter, till yttermera visso utlänningar. Exemplet torde säga tillräckligt om problemets art, i synnerhet som vi från skolans sida samtidigt har så starka önskemål

om ett välordnat system för elevpraktik vid företagen. Det gäller såväl eleverna vid tekniska gymnasier som tekniska fackskolor och i viss utsträckning även grundskolan.

Hur skulle man då kunna förändra rytmen? I det sammanhanget kommer vi naturligtvis fram till frågan om antalet terminer. Enligt min mening är det emellertid tämligen ointressant om man har två eller tre terminer. Det intressanta är snarare hur man skall få ett optimalt resultat med tillgängliga personella och institutionella resurser. Vi borde således ha lokalerna fyllda och lärarna fullsysselsatta under så stor del av året som möjligt, och frågan är då om inte terminstänkandet i hög grad binder tankegångarna. Det är inte otroligt att man kunde göra som arbetsmarknadsstyrelsen — dvs. arbeta mycket friare än skolöverstyrelsen. Arbetsmarknadsstyrelsens omskolningskurser pågår ju året runt; där finns inget terminstänkande, utan man tar in folk och kör kurserna alltefter utbildningsbehovet.

Vad beträffar arbetsveckans längd är det dock klart, att om man har 5-dagarsvecka i samhället i övrigt, skall man också ha det för elever och skolpersonal. Även om det kan förefalla lättsinnigt, skulle jag vilja påstå att redan med det schema och det timantal som vi f.n. har för skolväsendet, skulle man utan större besvär klara av en 5-dagarsvecka — förutsatt att vi inte behövde ta de fackliga hänsynen till att läsåret maximalt får vara 273 dagar eller 39 veckor. Detta har bidragit till att låsa fast hela resonemanget. Min huvudsynpunkt är således att vi snarare bör arbeta med en årsarbetsbörda i stället för en veckoarbetsbörda.

Samtidigt måste vi emellertid inse att skolans ansvar i allt större utsträckning kommer att gälla inte bara barn- och ungdomsutbildning utan också vuxenutbildning. Det betyder att tvåskiftet måste systematiseras och användas i mycket större omfattning än tidigare. 5-dagarsvecka i skolväsendet betyder alltså inte med säkerhet att läraren har fri lördag. Han kan lika väl ha ledigt en måndag eller en fredag; eller han kan ha kvällsutbildningen några dagar i veckan. Detta kommer att bli nödvändigt för att resurserna skall kunna utnyttjas effektivt.

Av gymnasieutredningen och fackskoleutredningen framgår att man söker organisera läsning på beting och även i övrigt individualisera undervisningen överhuvudtaget. Om man lyckas genomföra detta, ökas naturligtvis möjligheterna till ett friare terminssystem. Med en individualiserad undervisning behöver man inte vara så bunden av "lektionstänkandet", och knappast heller av terminstänkandet. Man bör helt enkelt få möjlighet till en friare förläggning av hela undervisningen.

Nytänkandet ställer naturligtvis avsevärt större krav på personalen. Det är bekvämare med ett väl inrutat schema, så att man har en viss genomgång vid ett visst tillfälle och sedan inte behöver ta upp den diskussionen med någon ytterligare grupp.

Med ett friare system, dvs. om man kan genomföra en tillräckligt individualiserad undervisning med betingsläsning, kan man också skapa möjligheter till större flexibilitet när det gäller semestrarnas förläggning. Är undervisningen tillräckligt individualiserad, torde det inte vara omöjligt att eleverna får några veckors lov några gånger under året.

Många delar säkert inte min uppfattning ifråga om upplösningen av terminsbegreppet. Men vi måste erkänna att arbetsmarknadsstyrelsens sätt att angripa omskolningsproblemen på den här punkten är lärorikt för oss som arbetar i det mer traditionsbundna skoltänkandet.

I en uppsats för något år sedan försökte jag visa att man även med en måttlig ändring av läsåret skulle kunna vinna mycket. Jag tror nämligen att även själva pedagogiken därigenom skulle kunna förbättras, eftersom eleverna sannolikt med mindre veckobörda men med något längre läsår skulle kunna uppnå något bättre resultat. Vi vet — och det har varje gymnasielärare upplevt — att det varje höst går åt ett par veckor för att aktualisera det som eleverna hunnit glömma under sommarmånaderna. Det är inte säkert att en kortare arbetsvecka, och därmed ett längre läsår, gör skolungdomarna piggare och friskare, men vi vet i varje fall ingenting om motsatsen. Där emot vet vi med säkerhet att det skulle ge en minskad lärarbrist. Ty vid en oförändrad årsarbetsbörda kan man utan vi-

dare räkna med att lärarna även i fortsättningen skulle vilja ha övertimmar, och det skulle vid förlängt läsår i realiteten innebära en minskad lärarbrist. Det skulle kunna ge högre lärarlöner och samtidigt, genom ett bättre utnyttjande av lokaler etc., lägre offentliga utgifter. Men det krävs utomordentligt starka insatser — just därför att idén är i konflikt med ferie-systemet.

Bakom mitt resonemang ligger ett dualistiskt tänkande så-tillvida att jag betraktar skolan dels som en kapitalvaruproducent, dels som en servicenäring, det sistnämnda inte minst med tanke på vuxenutbildningen. Ser man på skolan ur den aspekten, framstår det som självklart att skolan skall stå till tjänst med utbildning även på kvällar och lördagar.

En slutsats av detta blir alltså att både arbetstagare och arbetsgivare (inkl. dem i finansdepartementet) måste bli *skifts-medvetna* i ordets vidare bemärkelse. Vi måste ge upp det statiska tänkande som vi inom skolvärlden haft när det gällt arbetstidens förläggning. Vi behöver ett flexibelt arbetsår med rörligare veckoplanering; vi måste lösa upp klassbegreppet, kunna tänka oss en kontinuerlig intagning. Men samtidigt måste vi naturligtvis också vara beredda att betala prestationslöner. Vi får öka våra krav på rationalisering, automatik och bättre hjälpmedel; vi måste förbättra vårt samarbete med det övriga samhället, inte minst med TV.

Med någon överdrift — och det är därför jag så gärna vill slå hål på vårt bundna arbetsår och vår bundna arbetsvecka — kan skolan i många avseenden och trots alla framsteg sägas befinna sig ungefär på det stadium som biltillverkningen var innan Henry Ford kom in i bilden.

Servicefrågor och arbetstidsproblem

av BRITT-MARIE BYSTEDT¹

Utbudet av arbetskraft stiger långsamt under 1960-talet. Detta aktualiserar frågan om arbetskraftsresursernas användning. Samtidigt pågår förskjutningar vad gäller fördelningen på olika näringsgrenar. Själva producerandet av varor tenderar att bli mindre personalkrävande medan vårt behov av tjänster och service stiger. Vårt ökade behov av service är aktuellt inte bara under normal kontorsarbetstid utan även på kvällar, lördagar och söndagar. Till viss del kan service visserligen ersättas av varor men inte helt.

Begreppet service är ganska svårt att definiera. Taget i rätt vid bemärkelse kan det sägas innefatta handel, banker, försäkringsverksamhet, samfärdsel, socialvård, sjukvård, utbildning och personliga tjänster både inom offentlig förvaltning och enskilt näringsliv. Stundom används dock begreppet service huvudsakligen om sådant arbete som vi kan utföra själva men överlämnar åt andra, t.ex. skoputsning. Köp av moderna varor inbegriper ofta köp även av tjänster t.ex. vid köp av halvfabrikat från livsmedelsindustrin. I allmänt språkbruk tycks man dock med service avse de tjänster som dels från samhällets sida, dels från det enskilda näringslivets sida ställs till konsumenternas förfogande i vissa fall mot avgift.

Expansionen inom serviceområdena — och då även den offentliga konsumtionen — torde ha flera förklaringar. En sådan är individens benägenhet att vid stigande standard efterfråga ökad service inte minst i fritidssammanhang. När utveck-

¹ Följande kapitel innehåller endast några av författarens egna personliga reflexioner kring servicefrågorna i samhället och är inte något uttryck för fackliga strävanden inom berörda organisationer.

lingen i riktning mot ökad service nu sker samtidigt med en förkortning av arbetstiden, som bl.a. tas ut i form av lediga lördagar, uppstår vissa samordningsproblem mellan å ena sidan individernas-konsumenternas krav på service och individernas-löntagarnas krav på ledighet på "normala" tider, dvs. främst kvällar, lördagar och söndagar.

Man kan lägga olika aspekter på dessa problem. Från samhällsekonomisk synpunkt torde t.ex. olika bedömningar kunna göra sig gällande vad gäller sättet att fördela samhällets resurser. Då och då framförs också synpunkter på vilka typer av service som behövs vid olika tidpunkter. Bedömningarna skiftar här mellan olika befolkningsgrupper och familjetyper. Servicekraven torde också vara olika i tätorter och på landsbygd, och sannolikt växlar de även mellan olika årstider. Stora svårigheter inställer sig därför när man skall formulera en för hela samhället gemensam servicepolitik.

Det finns emellertid vissa gemensamma normer på detta område. Butikstängningslagen är ett exempel och arbetstidslagstiftningen kan i vissa sammanhang fungera på ett liknande sätt. Butikstängningslagens syfte var, när den infördes, att få till stånd en reglering av arbetstiden för de handelsanställda. Sedan denna arbetstid blivit reglerad genom en arbetstidslag för detaljhandeln framträdde andra sociala synpunkter och näringspolitiska intressen, som motiverade att butikstängningslagen bibehölls. Främst har man åberopat angelägenheten av att bereda butiksinnehavarna skälig fritid och att åstadkomma i stort sett likartade konkurrensförhållanden mellan olika detaljhandelsföretag.

Under senare tid har emellertid en diskussion förts i pressen angående butikstängningslagens vara eller inte vara. Affärstidsutredningen väntas framlägga förslag under 1965.

Från konsumentsynpunkt torde kunna hävdas att mycket inträffat som kanske i och för sig utgör anledning till en uppmjukning eller längre gående åtgärder vad gäller butikstängningslagen. Urbaniseringen, bilismen och stigande förvärvsarbetsfrekvens bland gifta kvinnor är några av de fak-

torer som förändrat bilden. Detsamma torde kunna sägas om de ändrade inköpsvanorna och de bättre förvaringsmöjligheterna.

Konsumenternas reaktioner vad gäller öppethållandet är dock inte entydiga. Undersökningar som 1961 och 1962 gjorts av Detaljhandelns Utredningsinstitut visar att lördagarna är betydelsefulla från försäljningssynpunkt. Livsmedelshandeln har visserligen i stort sett kulminerat kl. 12, men för specialbranscher som skor och konfektion är timmarna mellan 12 och 15 ganska intensiva. Försäljningsintensiteten kan då ligga 3—4 gånger högre än genomsnittet för veckan. De nu nämnda undersökningarna visar också att lördagsförsäljningen inte påverkas väsentligt av att man har kvällsöppet på andra veckodagar. Omsättningen i samband med förlängt öppethållande vissa kvällar är nämligen enligt denna undersökning inte särskilt hög.

På andra håll har man dock fått andra resultat. Konsumentkooperationen har från sitt varuhus Stormarknaden i Västerås, där man öppnar först kl. 12, kunnat konstatera att 42 procent av försäljningen sker måndag—fredag kl. 18—20, medan 82 procent av dagsförsäljningen sker kl. 10—14 på lördagen. Konsumtionsföreningen i Västerås har också publicerat en utredning som enligt pressuppgifterna visar att företagets personalkostnader i förhållande till omsättningen är lägst vid de tillfällena då man hållit öppet efter kl. 18. Vissa förmiddagstimmar kan lönekostnaderna vara 15—25 procent av omsättningen, men under kvällsöppetid kan man ibland komma till sådana omsättningsresultat att personalkostnaden sjunker till 4—5 procent. Vid de kommunala diskussionerna i Västerås om att sätta butikstängningslagen ur kraft har de fackliga organisationerna enligt pressuppgifter varit negativa, konsumentorganisationerna likaså, liksom stora grupper av privata köpmän. En del av konsumenternas negativa inställning beror sannolikt på rädsla för högre varupriser på grund av ökat öppethållande och mer bekvämlighet. Det är ganska vanligt att man på konsumenthåll anser att service skall vara gratis. I diskussionerna om bankernas öppethållande och checklönerna har det talats

om bankernas stora förluster och man har framfört förslag om en avgiftsbeläggning av checklöneöverföringarna. Konsumentreaktionen har i detta sammanhang varit mycket negativ.

På kort sikt kan servicepolitiken förefalla vara tämligen låst. På lång sikt förefaller problemen något mindre, vilket sammanhänger med möjligheterna till rationalisering. Sett från konsumentsynpunkt kan det emellertid stundom finnas anledning att vara kritisk gentemot rationaliseringen inom servicenäringar. Som enskild konsument kan man då och då erfara att exempelvis handelns ökade rationalisering i viss utsträckning inneburit ökade krav på konsumenten, som får göra flera egna prestationer, t.ex. plocka fram varorna i snabbköpet, fara långt ut till supermarkets etc. samt själv transportera hem varorna.

Hur mycket service vill vi då ha och till vilket pris? Hur ser problemet ut från serviceutövarnas sida?

Den allmänna utvecklingen i vårt land går emot högre lön och kortare arbetstid. Frågan om hur produktionsvinster i samhället skall fördelas och hur proportionerna mellan högre lön och kortare arbetstid skall tas ut är en förhandlingsfråga mellan arbetsmarknadens parter, även om de politiska instansernas beslut ger förhandlingarna en viss inriktning. Andra drag i den allmänna utvecklingen som berör arbetstidsfrågan utöver servicekraven är den ökade tekniska utrustningen, som kan motsvara hög utnyttjandegrad genom tjänstgöring på s.k. obekväma tider.

Problemet är att finna en ekonomisk ersättning som kompenserar för de olika problem som det arbete på obekväma arbetstid, som kan vara ofrånkomligt, medför. Samhället är ju inrättat efter en normalarbetstid från kl. 7 eller 9 på morgonen till kl. 17—18 på kvällen med söndagar, helgdagar och många lördagar arbetsfria. Arbetstagare som har andra tider får svårigheter i förhållande till omgivningen.

I affärssystemet börjar det bli en viss flexibilitet. Kommunikationerna kanske kan påverkas. Vissa former av vår kulturkonsumtion kan sannolikt förläggas till andra tider än de nu

gängse. Föreningslivet kanske kan förändras på samma sätt. Möjligheterna till familjesamvaro blir dock färre. En trögörlig faktor är vidare skolan.

Arbetstagarna är följaktligen mycket negativa till ökad tjänstgöring på obekväma tider.

Ett sätt att lösa problemen är att öka antalet förvärvsarbetande. Arbetskraftssituationen visar också att vi på lång sikt är beroende av ett ständigt tillskott utifrån av arbetskraft, och att vi aktiverar våra inhemska resurser, främst de gifta kvinnorna. Vad gäller den sistnämnda gruppen driver man emellertid knappast någon helhjärtad politik från samhällets eller näringslivets sida. På ca 1 milj. hel- och deltidsarbetande kvinnor finns sålunda 10 000 daghemsplatser. Utbyggnaden av antalet daghemsplatser går sakta.

Vårt nuvarande sätt att se på arbetstidsfrågorna härstammar från det kristna normsystemet nämligen att arbeta om dagen och vila om natten, och att arbeta sex dagar och vila på den sjunde. Detta normsystem är väl förankrat trots den ökade sekulariseringen. Arbetstidslagstiftningen avsåg från början att skydda arbetskraften innan fackföreningarna i någon större utsträckning vuxit sig starka. I dag innehåller arbetslagstiftningen åtskilliga dispositiva paragrafer som gör att den kan anpassas efter ändrade utvecklingsförhållanden.

Många av de avtal som knutits till arbetstidslagstiftningen betraktar i stort sett tiden 7—18 som normal och annan tid som obekvä. Tjänstgöring på obekvä tid, dvs. i stort sett kvällar, nätter, lördagar och söndagar, skall enligt dessa avtal ersättas särskilt.

När frågorna diskuteras från den enskilde individens synpunkt blir problemet ännu mera svåröverskådligt, därför att vi saknar en totalbild av de anställdas värderingar av arbetstidens längd, om värdet av den ekonomiska ersättningen kontra fritiden och om eventuella variationer mellan hög- och låglönegrupper. Vi vet inte heller så mycket om individens reaktion beträffande arbetstidens förläggning, hans benägenhet att ta extraarbete, om vi får en arbetstidsförkortning etc.

Problemen kan ses ur fyra aspekter.

△ *Från samhällets synpunkt*

Har vi det flexibla arbetstidssystem som stimulerar icke helt utnyttjade arbetskraftsresurser till förvärvsarbete?

△ *Från företagets synpunkt*

Får vi den arbetskraft vi vill ha på rimliga villkor? Är vår produktions tidsförläggning och produktionseffektivitet anpassad till arbetskraften och konsumenterna?

△ *Från fackliga organisationers synpunkt*

Har vi det arbetstidssystem som möjliggör för organisationerna att förhandla fram bästa möjliga kombinationssystem mellan arbetstid — fritid — ekonomisk ersättning?

△ *Från individens synpunkt*

Kan jag få avsättning för min arbetskraft på de villkor jag erbjuder? Är valfriheten tillräcklig?

Det kan ha sitt intresse att utifrån här angivna synpunkter försöka att i grova drag och mycket schematiskt ange ett av de sätt, på vilka ett mera flexibelt arbetstidsuttag skulle kunna tänkas. Målet är att tillvarata all arbetskraft, alltså även den som av olika skäl inte kan arbeta på full tid. Låt oss anta att arbetsgivaren bestämmer arbetstidens förläggning med utgångspunkt från företagets målsättning angående produktionseffektivitet, öppethållande för konsumenterna m.m. Arbetstagaren bestämmer arbetstidens längd.

Vitsen skulle nämligen vara att man i stället för att utgå från en normal-arbetstid utgår från den minsta tidsenhet som en arbetstagare kan tänkas vilja ha (ett kort skift) och erhåller den normala arbetstiden som multiplar av denna minsta enhet.¹ Denna minsta enhet kan därför variera från en bransch till en annan. Om man utgår från ett visst företag, har man således den sammanlagda erforderliga arbetstiden given (per dygn, per vecka, per år).

¹ Idén till denna annorlunda konstruktion av normalarbetstiden med en minsta tidsenhet som bas har tidigare framförts av byråchefen Thora Nilsson.

EXEMPEL

Ett företag behöver disponera 500 arbetstimmar per vecka (effektiva dvs. exkl. raster). Låt det kortaste veckoskiftet som får förekomma vara 10 timmar och det längsta 50 timmar. Antalet varianter för varje veckas fulltid blir då i enlighet med följande tabell.

Antal timmar/vecka och anställd	Motsvarande antal anställda	Antal timmar totalt
1 50	1	50
2 40 + 10	2	50
3 30 + 20	2	50
4 30 + 10 + 10	3	50
5 20 + 20 + 10	3	50
6 20 + 10 + 10 + 10	4	50
7 10 + 10 + 10 + 10 + 10	5	50

Extremfallen är här dels antingen 10 anställda med 50 timmar = 500 timmar eller 50 anställda med 10 timmar = 500 timmar. Mellan dessa finns en rad varianter genom kombinationer av varianterna 1—7. Om företaget vill erbjuda alla typer av arbetstider, dvs. 10, 20, 30, 40 och 50 timmar, kan företaget, beroende av arbetstagarnas val, försöka kombinera t.ex. varianterna 1, 2 och 3. Om 200 timmar tas ut från variant 1 och 150 timmar från vardera 2 och 3, blir antalet anställda $16 = (4 \times 1 + 3 \times 2 + 3 \times 2)$, dvs. 3 mer än om alla hade 40-timmars vecka.

Nästa fråga: Hur skall då arbetstiden tas ut per dag. Låt oss utgå från att lika många arbetstimmar skall tas ut per dag, t.ex. 100 timmar under 5 dagar per vecka. Enligt antagandena ovan skulle man ha följande fördelning på skiftens längd.

Antal anställda	Skiftets längd i tim/vecka
4	50
3	40
3	30
3	20
3	10

S:a 16

Är antalet arbetsdagar 5, kan man anta följande uttag per dag:

Timmar/vecka	Timmar/dag
50	10
40	8
30	6
20	5 el. 4
10	5 el. 2

Om uttaget per dag varierar, blir andra kombinationer möjliga och lämpliga. Företaget kan tänkas erbjuda en provkarta på arbetstider som kan anpassas till arbetskraftsutbudet på orten och som också kan användas som konkurrensmedel. Detta hindrar inte att man för bestämning av ackordsersättning och övriga löneförmåner utgår från en (accepterad) normalarbets-tid. Att t.ex. övertid skulle inträda om man arbetar mer än 40 tim/vecka eller på söndagar osv. är dock ingalunda givet. Genom att företaget kan erbjuda en längd på arbetstiden som motsvarar arbetstagarens behov kan det medföra att arbetstidens förläggning inte tillmäts samma betydelse som nu är fallet.

Chansen för alla löntagare att få välja vore onekligen stimu-

lerande. Familjeskäl, studier eller andra intressen skulle medföra att vissa grupper hade ett förhållandevis lågt "basbelopp" i fråga om arbetstid. Omvänt skulle de som vill "extraknäcka" kunna göra det i eget yrke och inom sitt eget arbetsområde.

Semester och andra allmänna anställningsvillkor kan sannolikt anknytas enligt liknande regelsystem som nu. Kanske utjämnas samtidigt också skillnaderna mellan olika grupper.

Allmänt sett kan principen om att utgå från en viss gemensam minsta tidsenhet ge ett mera flexibelt arbetstidssystem och framför allt ge arbetskraften stora fördelar genom friheten att välja arbetstidsmängd.

TRE PRAKTISKA EXEMPEL

1 • REKRYTERINGSPROBLEM VID ETT SJUKHUS

Ett exempel från Karolinska Sjukhuset

av BRITA LUNDBLAD

Att man vid sjukhusen har svårt att rekrytera och behålla personal är allmänt känt. Alltför länge har man kört i gamla hjulspår och med föråldrade typer av tjänstgöringsschema med delade skift för att tillgodose sjukvårdens krav. Visserligen har man sneglat på industrin och dess skiftarbete, introduktion på arbetsplatsen och god vidareinformation, men det är först på senare år som vi mera helhjärtat har försökt att följa industrins exempel.

Jag skall i det följande försöka ge en inblick i hur vi vid vårt sjukhus försöker bemästra personalproblemen.

När 5-dagarsveckan började införas på ett flertal arbetsplatser, upptäckte vi att våra polikliniker och mottagningsavdelningar på lördagarna fylldes av en hjälpsökande allmänhet. Patienterna tyckte det var skönt att slippa ta ledigt en vanlig vardag för att besöka sjukhuset och i stället använde man den lediga lördagen till detta. Men allteftersom ledigheten blivit mera vanlig, har problemet minskat i betydelse; allmänheten tycks numera söka sig till sina sportstugor i stället för till sjukhusen under de lediga lördagarna.

Om vi på sjukhusen skall kunna få den personal vi behöver, dvs. klara oss i konkurrensen på arbetsmarknaden, måste vi följa med vår tid; även vi måste införa 5-dagarsvecka i så stor utsträckning som möjligt.

Dagavdelningar

För några år sedan kunde man i en dagstidning läsa en insändare, i vilken det påstods att om man på sjukhusen hade sam-

ma tjänstgöringstider som lärarna, skulle det inte vara svårt att rekrytera personal. Vi har i viss mån tagit fasta på detta och liknande uppslag genom att anpassa tjänstgöringstiderna vid vissa avdelningar efter personalens krav på ledighet — samtidigt som vi sökt att på ett mera rationellt sätt tillgodose patientvården. S.k. dagavdelningar finns vid flera kliniker, där patienterna kommer till avdelningen vid 9-tiden på morgonen och går hem vid 16-tiden. På dessa avdelningar vårdas patienter som inte är så sjuka att de behöver vård dygnet om, t.ex. personer som skall ha vissa behandlingar eller genomgå större undersökningar. Vårdformen uppskattas mycket av patienterna; de kan äta sin frukost hemma, får lunch på sjukhuset och går hem lagom till middag och får sova i sin egen säng. Avdelningen är öppen måndag t.o.m. fredag, och personalen har alla eftermiddagar och veckoslut lediga. Här arbetar företrädesvis gift personal med barn i skolåldern. De hinner se till att barnen kommer i väg till skolan och är hemma igen när barnen kommer hem.

Veckoavdelningen,

eller lättvårdsavdelningen, är en annan ny typ av vårdavdelning, där personalens önskan om lediga lör-söndagar kan tillgodoses. Däremot måste de som tjänstgör på dessa avdelningar arbeta vissa kvällar. Här vårdas patienter som skall genomgå mindre operationer eller, som t.ex. vid hudkliniken, patienter som behöver vård dygnet runt men som kan vara färdigbehandlade på en vecka eller kan göra ett uppehåll över veckoskiftet. Även denna vårdform är mycket uppskattad av patienterna.

Ny dagordning

Den sedan ungefär två år tillämpade nya dagordningen vid sjukhuset gör att personalen får fler odelade tjänstgöringsskift. Patienterna väcks något senare och får sitt morgonkaffe före morgontoaletten. Bäddning och städning av sjukrummen, kort sagt så många arbetsuppgifter som möjligt flyttas fram på

dagen. Personalen kan börja något senare och arbetstakten blir lugnare, vilket är angenämt för både patienter och personal. Vi försöker också mer och mer närma oss ett 3-skiftssystem. Bytet mellan dag- och nattpersonal görs nu på flertalet avdelningar kl. 21.30 eller 22 i stället för som tidigare kl. 20. Rekryteringen av gift personal har därigenom underlättats. Mamma hinner stoppa sina telningar i säng och se till att allt är lugnt hemma innan hon går till sitt arbete.

Under sommarhalvåret

har flertalet specialpolikliniker lördagsstängt, och de akut sjuka hänvisas till en nyligen ombyggd, väl bemannad akutavdelning. I anslutning till denna mottagningsavdelning finns en liten vårdavdelning där de akut sjuka vårdas över natten. Tack vare denna avdelning blir inte patienterna på de övriga avdelningarna störda nattetid av nyinkomna, kanske svårt sjuka patienter. Arbetsrytmen för personalen på de övriga avdelningarna blir också jämnare. Erfarenheten har även visat att ett stort antal av de akut sjuka patienter som kommer till sjukhuset efter behandling och vila över en natt inte längre är i behov av sjukhusvård utan kan återvända till hemmet.

Intensivvårdsavdelningar

För att kunna åstadkomma bättre sjukvård i allmänhet samt en lugnare arbetstakt på övriga vårdavdelningar har ett par avdelningar byggts om till s.k. intensivvårdavdelningar. Dessa avdelningar är speciellt tekniskt välutrustade, men de har också en stor personal för kontinuerlig övervakning av svårt sjuka patienter. Den har även här möjlighet till 5-dagarsvecka men inte alltid ledighet lör-söndag.

Även på operationsavdelningen

står man inför en ombyggnad för att den skall kunna utnyttjas på ett mer rationellt sätt. Den skall fungera som en central operationsavdelning nattetid och vid veckosluten för samtliga

operationsavdelningar vid sjukhuset. Därmed kommer personalen att slippa den mycket betungande jourtjänst som förekommer vid de flesta operationsavdelningar.

Laboratorieverksamheten

vid sjukhuset är nattetid och vid veckosluten samordnad till ett nyligen ombyggt och nyutrustat laboratorium.

*

Principen är med andra ord att all personal som inte nödvändigtvis måste finnas på sjukhuset under kvällar och lördagar skall vara ledig, men för de akut sjuka och patienter som måste ha sjukhusvård dygnet om och under veckans alla dagar skall det finnas personal i tillräcklig utsträckning.

2 • HANDELNS ARBETSTIDSPROBLEM OCH DEN NUVARANDE LAGSTIFTNINGEN

Ett exempel från Ahlén & Holm AB

av ELOF YBRING

Utöver de allmänt gällande lagarna om arbetstidens begränsning, arbetarskydd m.m. har detaljhandeln sina särskilda lagar.

De lagar som reglerar butiksstängningen, de av 1909 och 1919, tar främst sikte på de handelsanställdas arbetstider. Arbetsmarknadsorganisationernas starka ställning och *arbets-tidslagen för detaljhandeln* har emellertid gjort butiksstängningslagen tämligen överflödig i detta sammanhang, eftersom arbetstidens längd för de handelsanställda ändå kommit att regleras på ett från samhällets synpunkt tillfredsställande sätt. Butiksstängningslagens syfte är därför numera att skydda affärsinnehavarna mot orimliga konkurrensförhållanden.

Frågan om affärernas öppethållande kommer sannolikt att bli alltmer aktuell. Den expertutredning som tillsattes av regeringen 1962 fick i uppdrag att förbereda en uppmjukning av de nuvarande bestämmelserna om butiksstängningen. Dessa bygger ju i alltför stor utsträckning på förlegade premisser. Utredningens betänkande kommer säkerligen att bli föremål för en intensiv debatt.

För vår del hoppas vi naturligtvis att affärstiderna utformas så att de tillmötesgår konsumenternas behov och önskemål, men framförallt att konkurrensförhållandena blir lika för näringsidkare inom ett och samma handelsområde. De nuvarande lokala bestämmelserna om inskränkningar medför att vissa affärsinnehavare inom ett handelsområde får ha öppet på tider som andra affärsinnehavare enligt kommunala beslut måste ha stängt. Det finner vi naturligtvis orättvist.

Under åren 1958—1960 förkortades arbetstiden från 48 till 45 timmar per vecka. Verkningarna av arbetstidsförkortningen

har redovisats i en offentlig utredning 1962. För industrins del innebar den till övervägande del att arbetarna fick ett antal hellediga dagar per år. För handelns del visar utredningen att arbetstidsförkortningen i övervägande grad togs ut genom att arbetstiden under vissa arbetsdagar förkortades.

Här föreligger således en väsentlig skillnad mellan industri och handel. Således var det ytterst ovanligt inom industrin att arbetsdagarna förkortades genom längre raster eller tidigare avslut, medan detta snarast var regeln inom handeln. Vidare förkortades arbetstiden inom industrin i betydligt större utsträckning än inom handeln genom införandet av 5-dagarsvecka med lediga dagar året runt.

Utredningen framhåller att denna olikhet sammanhänger med:

”att handeln i motsats till industrin är av servicekaraktär. Inom industrin var det ofta så, att driftstiden avpassades efter arbetstiden. Om t.ex. förkortningen uttogs genom fria sommarlördagar, låg driften i företaget som regel nere under dessa dagar. På grund av den servicebetonade karaktären hos handelsföretagen kunde man inom handeln inte förfara på det sättet, utan där fick i stället utläggningen av förkortningen rätta sig efter företagets öppethållningstider. Detta förklarar också till stor del varför den personal som har med den direkta försäljningen till allmänheten att göra i viss mån skiljde sig från övrig personal i fråga om förkortningens utläggning.”

Som redan nämnts har arbetstidsförkortningen från 48 till 45 timmar per vecka för övervägande delen av näringslivet inneburit längre veckoslutsledighet. Även de anställda inom detaljhandeln och vissa privata köpmän med mindre affärer har naturligtvis önskat få längre veckoslutsledighet genom kortare arbetstid på lördagarna. För de anställdas del har dessa önskemål huvudsakligen framförts i kollektivavtalsförhandlingarna, medan köpmän, vilkas arbetstider i allmänhet direkt bestäms av affärstiderna, har framfört sina önskemål i de lokala köpmannaföreningarna och därvid yrkat på enhetligt förkortade affärstider.

De anställdas önskemål har medfört att man i kollektivavtalet tagit in förbud mot att lägga ut den ordinarie arbetstiden till öppethållande av butikerna efter kl. 14 under tio lördagar i följd, företrädesvis förlagda under sommaren. Detta har i sin tur medfört att nästan samtliga affärer inom hela den svenska detaljhandeln under dessa tio sommarlördagar stänger kl. 14. De nyssnämnda köpmännens strävan i köpmannaföreningarna för att avkorta affärstiderna har medfört att det för ett stort antal orter finns frivilliga beslut, som omfattar medlemmarna i respektive föreningar, om tid för stängning av affärerna på de övriga lördagarna.

Det kan vara av intresse att nämna att ett flertal studier av köpvanorna visar att lördagen behåller sin ställning som veckans viktigaste inköpsdag, med f.n. genomsnittligt en fjärdedel av veckoförsäljningen, varav mer än hälften faller på tiden efter kl. 12.

Eftersom vårt företag i arbetstidsfrågorna måste ta lokala hänsyn och eftersom vi är representerade i ett 50-tal kommuner, inskränker vi oss centralt till att utfärda rekommendationer och ge direktiv till våra platschefer; dessa får sedan upprätta det arbetstidsschema som lagen föreskriver skall finnas på varje arbetsplats.

Deltidsarbetets betydelse

Vid ett flertal av våra varuhus har fullständig 5-dagarsvecka genomförts, och vårt mål är att detta skall göras inom hela företaget. När det gäller den lediga veckodagens placering finns det flera alternativ, t.ex. fasta eller varierande veckodagar, oftast med var 4:e lördag ledig.

Begreppet deltidarbete var tidigt en realitet inom detaljhandeln. Man började nämligen med s.k. lunchavbytare som tjänstgjorde 3—4 timmar mitt på dagen, medan den övriga personalen hade sina lunchraster. Denna tjänstgöringsform visade sig snart vara mycket omtyckt; det fanns alltid en lista över personer som önskade övergå från heltid till att bli s.k. lunchavbytare. Till dessa befattningar kunde man så gott som

uteslutande klara sig med intern rekrytering. (Det bör i detta sammanhang också nämnas att av företagets personalstyrka, som alltefter säsongerna varierar mellan 10 000 och 14 000 personer, är 75 % kvinnor.)

När sedan bristen på arbetskraft blev mera markant, blev det naturligt för oss att utöka antalet deltidsarbetande. 1961 var 33 % av personalen i våra varuhus deltidsanställd, och 1964 hade andelen ökat till 48 %. Till detta kommer att vi har ett stort antal mera tillfälligt anställda som arbetar mindre än halva veckorna. — I det nya stockholmsvaruhuset Åhléns är procenten deltidsarbetande ännu större — ca 60 %. Kanske är detta ett gränsvärde, som man inte bör överskrida.

Ett visst motstånd har kunnat noteras: *dels* från de deltidsanställda kvinnorna när det gäller att "tänka om" från önskemålet om arbetstiden 9—13 till en kompromiss som tillfredsställer båda parter, *dels* från platscheferna mot den ökade administrationen som inrättande av ett större antal deltidsbefattningar medför. I huvudsak är emellertid våra erfarenheter av deltidsarbete så positiva att vi kommer att fortsätta på den inslagna vägen.

Arbetsbelastningen inom handeln är mycket varierande. Eftersom vi gärna vill kunna möta de växlande kraven på service, har de deltidsarbetande blivit en naturlig arbetskraftskategori. När vi således planerar ett varuhus på en ort med stor tillgång på arbetskraft så "ransonerar vi arbetsuppgifterna" vid nyrekryteringen efter principen först en mindre, heltidsanställd grundstyrka och sedan därtill en stor, deltidsanställd personalgrupp.

Rekryteringen underlättas av att vi har så många former av deltidsarbete. Som exempel kan nämnas att vi delar tjänsterna så att en del arbetar varannan vecka förmiddag och varannan vecka eftermiddag; en del arbetar måndag—tisdag—onsdag ena veckan och torsdag—fredag—lördag andra veckan (vilket av dessa alternativ som är attraktivast beror bl.a. på restiden); en del arbetar bara två dagar per vecka och en del vill arbeta fyra dagar. En del kan arbeta eftermiddag varje dag

eller ett par dagar i veckan. — På några orter har vi även erbjudit två personer att lägga upp sin arbetstid själva, bara en av dem alltid är i tjänst. — Även detta har visat sig gå mycket bra.

Risken är att systemet blir plottrigt, med en snårskog av olika tjänstgöringstider. För att undvika detta måste man ha en klar systematik, och periodiciteten bör inte sträcka sig över längre tidsrymd än två veckor.

Det har ibland sagts att deltidssamarbetande inte skulle känna samma ansvar som heltidsanställda. Några sådana erfarenheter har vi inte; vi är tvärtom mycket nöjda med resultatet, och vi har t.o.m. arbetsledande personal på deltid.

Nyrekryteringen för stockholmsvaruhuset

Procenten deltidssamarbetande är, som nämnts, störst på det nya stockholmsvaruhuset. När detta skulle öppnas, gällde det att nyrekrytera i runt tal 1 000 personer. Situationen komplicerades bl.a. av bristen på bostäder i Stockholm; vi kunde därför inte räkna med någon större rekrytering från landsorten. Dessutom var tidpunkten för varuhusets öppnande, den 9 september, inte den bästa. De vakanser som inte var fyllda före midsommar skulle sannolikt bli svåra att tillsätta; utrymmet för rekrytering efter semesterperioden var inte stort. Rekryteringen måste därför i stort sett vara klar före midsommar. Men vem vill bestämma sig för ett platsbyte sex månader i förväg? Och bland dem som gör det — hur stor procent ångrar sig och vilka möjligheter har man att skaffa ersättare.

I detta sammanhang kan nämnas att vi redan i anställningsögonblicket träffade överenskommelse med ca 200 deltidssamarbetande att tjänstgöra 1½ vecka från starten på heltid. Häriigenom fick vi en utomordentlig förstärkning under de viktiga öppningsdagarna.

Myndigheternas tillstånd för kvällsöppethållandet kom mycket sent, och därför fick rekryteringen av denna personal ske separat. För att få en uppfattning om våra tjänstgöringsalternativ var attraktiva, skickade vi ut en enkät till alla som med

anledning av vår annons ringde eller besökte oss. Det visade sig inte vara svårt att få personal för denna tjänstgöring. Personalen tjänstgör ena veckan tre kvällar inklusive lördag och söndag, och den andra veckan fyra kvällar, varefter omgångarna byter dagar.

Stordrift i detaljhandeln

Industrialismens genombrott innebar ju bl.a. att hantverk och smådrift ersattes av stordrift. Något liknande pågår nu inom detaljhandeln. Konsumenterna har — främst genom bilismen — fått en allt större rörlighet och därmed blivit friare i sitt val av inköpskälla. Och genom de större urvalsmöjligheterna och de bättre möjligheter till rationalisering som ges inom de större affärsenheterna, dvs. varuhus och större specialaffärer, så har dessa fått en betydande konkurrenskraft.

Industrins anpassning till nya förhållanden har underlättats bl.a. genom arbetsstudier och frekvensstudier. Man har detaljstuderat de olika arbetsuppgifterna, hur momenten kommer och går, och kunnat anpassa sin personal därefter. På den punkten har detaljhandeln mycket att lära. Och handeln är läraaktig: rationaliseringen beräknas sedan 1950 ha tillfört det övriga näringslivet 130 000 personer.

Av det sagda framgår att vårt företag ingalunda har någon definitiv och entydig ideallösning på arbetstidsproblemen inom handeln. Men våra försök visar efter vilka vägar man kan söka sig fram. Våra erfarenheter är sådana att vi nu klart inser hur viktigt det är med en rikare fantasi — när det gäller att inrätta tjänster eller att lösa andra arbetskraftsproblem.

3 • FÖRETAGET OCH SEMESTERSPRIDNINGEN

Ett exempel från Oxelösunds Järnverk

av SVEN JOHANSSON

Min redogörelse gäller ett praktikfall, ett exempel på hur ett enskilt företag valt att lösa semesterspridningsfrågan utifrån sina egna förutsättningar — ofta lokala eller på annat sätt företagsspecifika. Här är alltså inte fråga om något system med generell giltighet. Andra industriföretag bör säkerligen i många avseenden handla på helt annat sätt.

Vad som kan vara av mera allmänt intresse är inte våra lösningar utan snarare det sätt varpå problemen angripits. Jag hoppas kunna ge exempel på några av de instrument man kan ta till sitt förfogande för lösning av frågor av denna art.

UTREDNINGEN

Först ett par ord om Oxelösunds Järnverk, särskilt dess personalstruktur. Personalstyrkan uppgår till ca 3 000 personer. Av dessa är — i mycket runda tal — 1 000 månadsanställda, 1 000 driftsarbetare — de allra flesta gående i kontinuerlig treskiftsdrift; de återstående 1 000 är service- och underhållspersonal, de flesta på dagskift. Det investerade kapitalet rör sig om något mer än 600 miljoner kronor — sålunda en hög kapitalintensitet.

Anledningen till att vi började intressera oss för semesterpridningsfrågor var i första hand fyra veckors semesterns införande från och med detta år. Ju kapitalintensivare en industri är, desto större blir kostnaden för förlängt semesterstillestånd. Vi beslöt utreda möjligheten att undvika förlängningen av semesterstilleståndet och att helst slippa det helt och hållet.

Målet för vår utredning definierades så här: ”att åstadkomma största möjliga ökning av järnverksrörelsens vinst ge-

nom åtgärder som leder till förkortning eller eliminering av nuvarande semesterstopptider. Åtgärderna skall personalpolitiskt harmoniera med företagets riktlinjer." Genom denna definition fastställde vi att det gäller en företagsekonomiskt betingad åtgärd — en investering om man så vill — på vilken vi ställer räntabilitetskrav. Vi förväntar oss av investeringen en avkastning, som ger täckning av resursinsatsen och som därutöver ger vinst. Detta förefaller oss väsentligt. Det måste finnas en genomtänkt företagspolitisk motivation för åtgärder av detta slag.

För utredningsarbetet tillsattes en utredningsgrupp med folk från olika funktioner inom företaget: olika produktionsavdelningar, reparations- och underhållstjänsten, personalfunktionen, arbetsstudierna och kalkylavdelningen. De som satt med i utredningen hade alltså nära kontakt med problemen. En annan sak — som jag senare återkommer till — var att vi inte ville eller kunde betrakta denna utredning som enbart en företagsledningens angelägenhet. Frågan berörde på ett nära, personligt sätt våra anställda och det var därför naturligt att på ett tidigt stadium i utredningsarbetet engagera de lokala organisationerna av såväl Metall som SIF och SALF. I realiteten rörde vi oss med en samrådsgrupp mellan företaget och organisationerna.

TEKNISKA OCH PLANERINGSFRÅGOR

Innan jag går in på personalproblemen vill jag beröra ett par andra viktiga frågor som lätt kommer bort i resonemanget. En av dessa gäller de s.k. storreparationerna. Man har vid järnverken, liksom vid andra tyngre industrier, ofta en del större maskin- och ugnsenheter som kräver "avställning" för mer genomgripande reparationer med bestämda intervall. Reparationerna tar lång tid och förläggs därför vanligen till de årliga semesterstoppen. Om man nu genomför körning utan semesterstopp — jag kallar detta här efter för "långkörning" —

måste man kanske likväl ställa av dessa stora maskinenheter för reparation under tre veckor eller längre. Det produktionsbortfall som följer därav medför lätt att vinsten av långkörningen blir illusorisk. Detta är ett problem som återkommer i många industrier.

För vår del var det nödvändigt att dubblera ett par stora enheter för att få fram det önskade produktionstillskottet genom långkörningen. Dessa investeringar gick dock redan på kort sikt in i planen för verkets utbyggnad.

Viktigt är i detta sammanhang att även ägna uppmärksamhet åt produktions- och försäljningsplaneringen. Långkörningen medför en ändrad rytm i leveranserna. Är man i huvudsak leverantör på den svenska marknaden, uppstår svårigheter genom att kunderna i juli inte vill ta emot vad som då tillverkas, eftersom de själva har stängt. Produktionen måste då lagras upp, vilket kräver goda lagerutrymmen och medför ökade hanterings- och räntekostnader. I företag med stor exportkvot är förhållandena i detta avseende helt annorlunda. De har vid nuvarande driftsformer bekymmer med att utländska kunder inte kan få sina leveranser under juli.

Problem av den art som här antytts kan lösas genom noggrann produktions- och lagerplanering. Mycket kan också vinnas genom en säljplanering som syftar till att koncentrera utländska order och andra order för omedelbar leverans till juli månad. På detta sätt undviks en alltför häftig upplagring.

På en del håll inom bl.a. järnindustrin är det inte nödvändigt att genomföra långkörning på alla avdelningar. Kanske är det möjligt att nå samma produktionsvinst genom långkörning begränsad till avdelningar som är trånga sektorer. Möjligheten av en sådan lösning beror i hög grad på företagets struktur. Generellt kan dock sägas att långkörning, begränsad till en enda sektor av företagsenheten, oftast medför svårbe-mästrade planerings- och lagringsproblem.

PERSONALFRÅGOR

De personella problemen är givetvis de i detta sammanhang centrala. Den första frågan gällde sättet för spridning av semestrarna. I den frågan måste våra anställdas önskemål naturligt nog tillmätas utslagsgivande betydelse.

Vi valde att genomföra en sociologisk undersökning för att få fram våra anställdas önskemål och semestervanor. Ur denna utredning skall jag här bara visa ett par tabeller som kan ha ett mer allmänt intresse. Tabell 1 visar våra anställdas önskemål i frågan om hel eller delad semester. Tabell 2 avser att belysa vad våra anställda ville göra, om de tvingades ta ut större delen av semestern under vintermånaderna — oktober till april — dels förutsättningslöst, dels under förutsättning av ekonomisk hjälp från företaget. Tabellerna torde i övrigt inte kräva några kommentarer. Kanske bör nämnas att de grundar sig på en enkät, vari 1/5 av samtliga anställda tillfrågades enligt en slumpmässig metod.

När enkätresultatet började komma fram gällde det att få en lösning på frågan om sättet för semestrarnas spridning. Om detta hade vi en hel del överläggningar med representanter för de olika personalorganisationerna. Så småningom enades vi om att t.v. pröva en spridningsform som vi kallade 5×4 och som innebar att semestern bibehölls odelad och lades ut på fem fyraveckorsperioder. Den innebar sålunda en spridning över 20 veckor. Kalendervis innebär detta att semestrarna börjar i mitten av maj och pågår till slutet av september.

Orsakerna till att vi kom fram till just denna lösning var många. Det visade sig bl.a. att även representanter för driftsledningen höll på den odelade semestern, detta för att undvika en splittring av skiftlagen. Det är lugnare om driftsomläggningar kan genomföras utan att man skiljer på människor som är vana att arbeta ihop. Vi var eniga om att denna lösning var bra nog till att börja med. Systemet kunde utvecklas så att 5×4 blev 7×4 eller t.o.m. 9×4 ; vi kunde också gå över till treveckorsperioder med den fjärde veckan avskild. Lösningen

TABELL 1

De svarande fördelade efter tjänsteställning och inställning till hel resp. delad 4-veckorssemester.

Hel eller delad 4-veckorssemester?	Tjänsteställning								Summa	
	Drifts- personal		Arbets- ledare		Kontors- personal och chefer i övrigt		Uppgift saknas			
	antal	%	antal	%	antal	%	antal	%	antal	%
Skulle föredra att få hela semestern på en gång	148	43	7	23	15	15	1	•	171	36
Skulle föredra att dela på semestern med någon vecka en annan del av året ..	165	48	22	71	84	82	2	•	273	57
Annat	25	7	2	6	3	3			30	6
Vet ej, gör detsamma	4	1							4	1
Uppgift saknas	2	1			1	1			3	1
Summa	344	100	31	100	103	100	3	•	481	100

TABELL 2

De svarande fördelade efter sina ev. planer om de skulle bli tvungna ta ut större delen av semestern under vintermånaderna (oktober—april), dels förutsättningslöst, dels under förutsättning av ekonomisk hjälp från företaget.

Syssetsättning vid vintersemester	Förutsättningslöst		Med ekonomisk hjälp	
	antal	%	antal	%
Bada i Medelhavet	215	45	237	49
Åka skidor i Alperna	19	4	20	4
Åka skidor i Skandinavien	36	7	35	7
Fiska i svenska eller norska fjällen	44	9	60	13
Stanna hemma	71	15	38	8
Kombination av två eller fler av ovanstående	34	7	25	5
Sluta min anställning	5	1	1	0
Annat	10	2	6	1
Vet ej	34	7	33	7
Uppgift saknas	13	3	26	6
Summa	481	100	481	100

är ingalunda märklig eller ny. Den har prövats på andra håll och har tyvärr den stora olägenheten att den medför stort behov av ersättare under sommarmånaderna.

Sedan spridningsformen fastställts måste frånvaron och därmed ersättarebehovet under semestercykeln — mitten av maj till slutet av september — analyseras. Det visade sig att vi fortfarande fick räkna med en markerad frånvarotopp under juli — mer än 25 % av personalen på semester. De då semestrade utgörs emellertid till större delen av personal som inte kräver ersättare vid korttidsfrånvaro, dvs. fullgör uppgifter av vilka driften inte är momentant beroende. Hit hör personal vid vissa

underhållsavdelningar, konstruktions- och arbetsstudiekontor och andra avdelningar med utvecklings- eller allmänt administrativ inriktning. Ersättarebehovet, då det var som högst under juli, kunde därför begränsas till 10—15 % av den totala personalstyrkan. Jämfört med julitoppen var ersättarebehovet avsevärt lägre i början och slutet av semestercykeln. Dock måste hela tiden skiftgående driftspersonal och arbetsledare totalersättas.

Att rekrytera de med denna spridningsform erforderliga ersättarna kräver stora insatser. Vid en expanderande industri — som t.ex. Oxelösund — finns möjligheten att ta in större delen av den för året planerade personalökningen under våren. "Överskottet" kan då utnyttjas som semesterersättare under sommaren. En annan möjlighet är att "periodisera" vissa arbeten så att personal från andra avdelningar kan flyttas över till arbete i driften under sommarperioden. Den eventuella tillgången till säsongmässig arbetskraft bör givetvis utnyttjas.

En arbetskraftskälla som vi räknar mycket med är de vuxna praktikanterna, särskilt från tekniska skolor och högskolor. På denna punkt har semesterspridningen vid industrierna ett speciellt intresse mot bakgrunden av samhällsutvecklingen i övrigt.

Den våldsamma utvecklingen av utbildningsväsendet ökar snabbt behovet av praktikantplatser under sommaren. Att tillgodose detta med nuvarande driftsformer kan bli mycket svårt. Även med den positiva attityd som industriföretagen numera har till praktikantfrågan är det uppenbart att alltför många praktikanter inte kan ges meningsfyllda sysselsättningar vid sidan om ordinarie arbetsstyrka. Kan de däremot sättas in som semesterersättare, öppnas nya möjligheter. Företagen får då hjälp med sitt ersättarproblem, och praktikanter kan i större utsträckning sysselsättas i ordinarie, fullbetalda driftsbefattningar, där de på ett annat sätt än i den traditionella praktiktjänsten får insyn i industrimiljöns och arbetslivets betingelser. Ett fastare samarbete mellan samhälle och näringsliv vore på detta område synnerligen välmotiverat.

UTBILDNING

Vi fann att långkörning kräver utbildningsinsatser av två slag: dels flexibilitetsutbildning av ordinarie personal, dels utbildning av de speciellt för semesteravlösning uttagna ersättarna.

Flexibilitetsutbildningen innebär, som benämningen antyder, att personalen utbildas för användning även i annan eller andra befattningar än den ordinarie. Normalt sätts de tillfälliga ersättarna in "från botten" i arbetslaget, vilket innebär att ordinarie personal flyttas upp ett steg eller två. Detta kräver utbildning. Reserver måste också finnas i ett flertal specialist- och chefsbefattningar.

Ersättarutbildningens längd varierar. Även för enkla befattningar måste dock ett par dagar avsättas för introduktion på arbetsplatsen, instruktion i skyddstjänst och givetvis i själva arbetsuppgiften.

SPRIDNINGSSTIMULANSER

Vid vårt företag har införts vad vi kallar för stipendieresor. Därmed avses att anställda, som frivilligt tar semester under icke sommarperiod eller i maj resp. september (den första och sista av de fem semesterperioderna), kan ansöka om en rabatterad semesterresa. Resorna arrangeras i samverkan med resebyråer och går oftast till Medelhavsområdet. För varje år ställs ett begränsat belopp till förfogande, och uttagning sker efter driftschefernas rekommendationer. Systemet underlättar långkörningen genom att det stimulerar ett betydande antal driftsviktig personal att stanna i arbete under sommaren.

LÖNSAMHETSKALKYL

Inledningsvis nämndes att långkörning inte bör införas med mindre än att de uppställda räntabilitetskraven uppfylls. Sedan de olika delproblemen analyserats bör man sålunda upprätta

en lönsamhetskalkyl, baserad på beräknade merintäkter och merkostnader. I stället för en kalkyl presenteras här en lista på kalkylposter, som sannolikt ingår.

<u>LÖNSAMHETSKALKYL</u>	
<u>FÖR SEMESTERSPRIDNING</u>	
<u>Intäkter</u>	
Värdet av produktionsökning	
./.	marginalkostnader
Minskade reparationskostnader	
	(effektivitetsvinst, prisvinst, rationell tidsplanering)
<u>Kostnader</u>	
Anläggningsinvesteringar	
Lagerökningar (råvaror, mellanprodukter, färdigvaror)	
Ökad bemanning p g a omställningströghet	
Personalplanering, -rekrytering och utbildning	
Semesterspridningsstimulanser	

Några kommentarer är på sin plats.

På intäktssidan står främst värdet av produktionsökningen minus marginalkostnaderna. Det är viktigt att räkna marginellt på kostnadssidan, eftersom långkörningen innebär ett bättre utnyttjande av fasta kostnader. Däremot får man inte utgå ifrån att produktionsökningen — jämfört med helt semesterstopp — motsvarar fyra veckors produktion. En del av de

storreparationer, som med hittillsvarande driftsformer skulle ha utförts under semesterstoppet, kommer vid långkörning inte att kunna ske utan produktionsbortfall. I kalkylen bör sålunda produktionsökningen beräknas med stor försiktighet.

En viktig post utgör minskningen av reparationskostnaderna. I tabellen har denna hänförs till effektivitetsvinst, prisvinst och vinst genom rationell tidsplanering. Att effektivitetsvinst kan förväntas beror närmast på att hittillsvarande semesterstoppreparationer skett under ogynnsamma förhållanden, som lett till ineffektiv planering och arbetsledning, med andra ord låg effektivitet. Detta kan undvikas genom reparationsspredning över hela året. För reparationspersonal som tas in under julisemestern betalas exceptionellt höga löneersättningar. Det innebär betydande prisvinst om man kan göra dessa reparationer med egen personal och till ordinarie löner.

Rationell tidsplanering: Semesterstoppsystemet medför att periodiskt återkommande storreparationer av maskinerna sker var tolfte månad, eventuellt var tjugofjärde etc. Bedöms reparationsbehovet från teknisk-ekonomisk synpunkt, finns det knappast någonting som säger att reparationerna bör insättas med just dessa intervall. Det lämpliga intervallet kan lika gärna vara 18 månader. Är det t.ex. 18 månader, kan maskinen vid långkörning repareras två gånger på tre år i stället för tidigare tre gånger. Detta kan innebära en betydande vinst.

Vad gäller kostnadssidan har behovet av anläggningsinvesteringar och sannolikheten för lagerökningar tidigare nämnts. På den personella sidan kan knappast undvikas viss kostnadsökning i samband med intagning, "utslussning" och omflyttning av personal. En perfekt planering är omöjlig att åstadkomma, "tröghetslagen" gör att tillfälliga ansvällningar uppkommer. En förstärkning av de administrativa resurserna på planerings-, rekryterings- och utbildningsområdena är nödvändig. Slutligen kostar givetvis även spridningsstimulanserna en del pengar, dock inte i den omfattningen att de har någon avgörande inverkan på lönsamheten.

UR DEBATTEN

LARS-GUNNAR ALBÄGE, *Svenska Arbetsgivareföreningen*

Frågan "Är arbetstagarnas valfrihet förenlig med arbetsgivarnas?" är trots allt ännu ganska orealistisk. Av tre skäl.

- För det första vet vi alltför litet vad *arbetstagarna* egentligen vill. Vi vet inte tillräckligt om vad individen vill, vad familjen vill och vad gruppen vill. Något vet vi dock om vad den fackliga organisationen vill. Många har väl en känsla av att det senare kanske inte helt överensstämmer med individens önskemål.

Vi har inte heller någon säker kunskap om vilka "institutionella hinder" för arbetstagarens valfrihet på arbetstidens område som nu föreligger. Inte heller känner vi utvecklingstendenserna i samhället på alla de områden, som påverkar arbetstiden, t.ex. frågan om kvinnornas arbetsmarknad. (Det var förresten något egendomligt att här höra hur man talade om familjens arbetstid och därvid satte mannens arbetsprestation mot kvinnornas hushållsmaskiner osv. — ett resonemang som tyckes mig ganska otidsenligt.) Näringslivets lokalisering, skattepolitiken, bostadspolitiken, familjepolitiken och inkomspolitiken är andra områden, som påverkar arbetstidsproblemen. Exakt hur sambandstrådarna går torde vara omöjligt att klarlägga redan i ett statistiskt samhälle, och ännu svårare blir detta i ett samhälle som befinner sig i stark utveckling. Men sambanden finns där och måste observeras.

- För det andra vet vi inte heller riktigt vilken valfrihet *arbetsgivarna* eftersträvar. Härvidlag måste vi nog acceptera att önskemålen är olika i olika branscher, vilket naturligtvis inte gör saken lättare. Någon riktig kartläggning av alla de olika önskemålen finns dock inte.

- Den tredje orsaken till min skepsis är att vi har en arbetstidslagstiftning som — även om det formellt inte är fråga om maximeringsregler — tvingar in arbetstidstänkandet i stereotypa banor.

Borde man inte nu, när en ny diskussion om arbetstidsfrågorna är att vänta, ta chansen att skaffa sig ingående kunskaper på området. Jag har inte möjlighet att nu bedöma vilken typ av utredningar man skulle kunna göra, men det förefaller mig som om man borde undersöka både arbetstagarnas och arbetsgivarnas attityder och därvidlag försöka passa in arbetstidsfrågan i den övriga samhällsutvecklingen.

Ståndpunktstaganden i arbetstidsfrågan kan givetvis inte byggas enbart på utredningar, vars fakta kanske redan är föråldrade när besluten skall fattas. Man måste hela tiden också arbeta med värderingar. Det blir då fråga om värderingar som avser inte bara arbetstiden utan också samhällsutvecklingen i stort.

En sådan grundläggande värdering tycks man redan nu vara överens om, nämligen önskvärheten av möjligheter till ökad flexibilitet i arbetstidsförläggningen.

I det sammanhanget kan man först och främst fråga sig, varför vi fortfarande skall ha ett kollektivt val. Varför skall även i framtiden en arbetstidslag kollektivt bestämma, att arbetstagarna skall ta ut sin höjda levnadsstandard i form av fritid och inte i form av högre inkomster? Om man kunde få arbetstiden mera reglerad i avtal mellan parterna, skulle man kunna föra ned frågan från det centrala planet så att arbetstidens förläggning bättre kunde anpassas till förhållandena på orten och på företaget.

En annan förutsättning är, som många här nämnt, att vi får ett årsarbetstidstänkande. Hittills har vi ju huvudsakligen talat om veckoarbetstid och dagarbetstid. Det är också viktigt att man för in semestern i sammanhanget.

För att vi skall kunna nå flexiblare arbetstid är det också viktigt att alla ändringar beträffande arbetstiden sker så försiktigt att företagen får möjlighet att planera.

SVEN F. BENGTSON, *Landsorganisationen i Sverige*

Fackföreningsrörelsen har främst anfört två skäl då den aktualiserat frågan om ytterligare arbetstidsförkortning. Det ena är den längre dagarbetstid som införandet av femdagarsvecka medfört. Från vanligen 8½ har den ökat till 9 timmar. Ökningen har i många fall åstadkommit genom att man minskat tiden för raster; arbetstiden har koncentrerats på ett sätt som måste anses innebära vissa hälso-risker. Slutsatsen inom fackföreningsrörelsen har därför blivit att arbetstiden i en första etapp bör sänkas till 42½ timmar per vecka, motsvarande 5 arbetsdagar med 8½ timmar.

Det andra skälet utgår från uppfattningen att skillnader i arbetsuppgifter inte bör ta sig uttryck i skilda sociala förmåner för olika grupper av anställda. Man kan ifrågasätta om inte bl.a. skillnaderna i arbetstid mellan tjänstemän och arbetare väsentligt försvagar arbetaryrkens konkurrenskraft. Skall man trygga en tillräcklig nyrekrytering till dessa yrkesgrupper, bör bl.a. en utjämning av arbetstiden genomföras.

Därmed kan jag gå över till frågan om lagstiftningens utformning. Ernst Michanek har poängterat den principiella nyhet som infördes då lagen vid den senaste revisionen gjordes dispositiv. Rent praktiskt har bestämmelsen inte betydtt så mycket; vi har inget avtal om längre arbetstid än den i lagen angivna. Man kan då kanske, som Lars-Gunnar Albåge, gå ett steg längre och ställa frågan: Behöver vi överhuvud en arbetstidslag?

Den frågan kan, enligt min mening, besvaras på följande sätt: Om arbetstidslagen avskaffas, riskerar man att få ännu större olikheter i arbetstiderna mellan olika grupper än vad som förekommer idag. Dessa olikheter skulle betingas av skillnader i styrkeförhållandena mellan parterna inom olika näringsgrenar eller på olika orter. De jämviktspunkter som Karl-Olof Faxén talade om kan nämligen befinna sig på olika nivåer inom skilda delar av arbetsmarknaden. Av vad jag nyss sagt om fackföreningsrörelsens inställning till frågan om olikheter i sociala förmåner framgår att man inte är beredd att slopa en arbetstidsreglering genom lag. Jag tror också att man skulle betacka sig för att få "långarbetstidsproblem" att brottas med till råga på de låglöneproblem man nu försöker att lösa.

Uttryck som "variation i arbetstiden" och "flexibel arbetstid" har här använts i skilda betydelser. Önskemålen om flexibilitet har framförts från två olika utgångspunkter. Den ena är att arbetstagarernas preferenser på olika arbetstider skall tillgodoses; den andra utgångspunkten är arbetsgivarnas behov av att kunna variera arbetstidsuttaget under olika delar av året. Curt Nicolin framförde idén vid en av LO anordnad arbetsstudiekonferens hösten 1964, och Faxén och Albåge har här båda varit inne på denna tanke. Man har sagt att denna senare typ av flexibilitet kan uppnås om man i lagstiftningen frångår att bestämma en normalarbetstid per vecka till att bestämma den per kalenderår. Inom detta normalarbetsår skulle arbetstiden per vecka kunna variera under olika delar av året.

Min erfarenhet av en sådan flexibilitet inom ramen för den lagstiftningen ligger visserligen några år tillbaka i tiden, men den säger mig att arbetstagarens och arbetsgivarens intressen kommer i direkt konflikt med varandra. Arbetsgivarna ville nämligen som regel förlägga den största delen av de tillåtna 200 timmarna i övertidsarbete under våren och försommaren. Det passade företagsledningen bäst med hänsyn till dess strävan att sköta företaget effektivt och rationellt. Men just under den delen av året ville de anställda ha så lång fritid som möjligt. För dem framstod alltså denna flexibilitet som en extra belastning och de kände sig olustiga och utlämnade.

Arbetstagarernas och arbetsgivarnas önskemål om större flexibilitet i arbetstidsuttaget sammanfaller således inte utan vidare. Å andra

sidan måste problemet lösas. All erfarenhet talar för att lösningen kommer till stånd inom ramen för en lagstiftning. Hur den lösningen en gång kommer att vara utformad kan jag dock inte ha någon föreställning om. Däremot vågar man säga att slutprodukten blir en kompromisslösning där olika intressen blir endast delvis tillgodosedda.

OLOF SCHÄRMAN, *Tjänstemännens Centralorganisation*

Naturligtvis är man även från löntagarsidan i högsta grad intresserad av en fortsatt gynnsam utveckling av näringslivet. Av tjänstemännen är ju dessutom åtskilliga själva ansvariga för eller medarbetare i det utvecklingsarbete som görs inom företagen. Från TCO:s sida har man ansett det mycket angeläget att bygga lönepolitiken på en sådan bas, att den stimulerar tjänstemännen till ökade insatser genom att lönerna differentieras med hänsyn till befattningens svårighetsgrad och individens duglighet och prestationsförmåga.

Beträffande tjänstemännens arbetstidsförhållanden är det ingalunda så att vi har en enda arbetstid; vi har snarast en vid sektor, som går från ca 37 timmar/vecka och snart sagt hur högt som helst. Jag syftar här på de tjänstemän som tar arbetet "med sig hem" på kvällen och därför lägger ned åtskilligt mer tid än man gör i andra uppgifter.

Beträffande arbetstidens längd tycks det inte råda någon större oenighet mellan arbetsgivare och arbetstagare — man är i det stora hela införstådd med att en ganska kraftig arbetstidsförkortning så småningom skall kunna förverkligas. Detta ser vi naturligtvis bara som ett sätt bland andra att ta ut en standardhöjning.

Arbetstidsförkortningens verkningar däremot är i många avseenden ett mycket mera invecklat problem. Verkningarna grenar ut sig och det ter sig som en praktiskt taget omöjlig uppgift att inom rimlig tid utreda alla de samband som finns. Viss ledning och inte så litet av förhoppningar bör man kunna få, om man ser tillbaka på tidigare erfarenheter. Både arbetstidsförkortningen i slutet av 50-talet och de två semesterveckor som lagts till de ursprungligen lagstadgade 14 dagarna har visat att man kan hysa goda förhoppningar vad gäller företagens anpassningsmöjligheter.

Vad gäller frågan om arbetstidens förläggning vill jag understryka den stora preferens som man från tjänstemannasidan ger fria lördagar. Det är möjligt att en förändring så småningom kan komma, men detta förefaller kräva en ganska stor omställning. Frågan är ju

i princip av samma slag som när det gäller sammanhängande eller delad semester, ökat öppethållande av butiker, införande av jourtjänst m.m.

Beträffande skiftarbete tror jag att det på tjänstemannasidan finns en förståelse för att utvecklingen kan kräva införandet av sådant arbete i ökad utsträckning. Frågan om övertidsarbetet däremot är något speciell för tjänstemannagrupperna, eftersom arbetstidslagstiftningen ju inte gäller för dem. Våra rundfrågor har dock givit vid handen att man i flertalet fall inte för närvarande betraktar det nuvarande övertidsuttaget som ett stort fackligt problem. Undantag finns dock på vissa speciella områden. Frågorna om arbetstidens förläggning är dessutom av så stor vikt att de säkerligen kommer att föranleda många diskussioner och att de måste kunna lösas ibland i kompromissens tecken. Jag vill också framhålla att det system vi har dock inte är så stelt att tjänstemännens arbetstidsförhållanden och arbetstidsförläggning är lika över alla olika sektorer; det finns många variationer. Jag föreställer mig att tjänstemännens arbetstid även i fortsättningen i stor utsträckning måste regleras företagsvis, särskilt inom industrin.

Ny syn på arbetstiden — Några sammanfattande synpunkter

av ERNST MICHANEK

Det lär finnas de som ropar på hjälp när de hör ordet kultur. Själv är jag — åtminstone i detta sammanhang — benägen att osäkra revolvern när jag hör ordet *moral*. Ty moral, seder, konventioner och gamla fördomar tycks vara det främsta hindret för en radikal och ny syn på arbetstidsfrågorna.

Min olustkänsla inför ordet bottnar i de erfarenheter jag gjorde under ett intensivt sysslande med arbetstidsfrågan för ungefär tio år sedan i samband med "Utredningen om kortare arbetstid". Det var den som ledde fram till 45-timmarsveckans införande.

Under arbetet med detta betänkande lärde vi oss en del om arbetstidsfrågans historia. Historien om hur härskande klasser i gångna århundraden tog moralen i sin tjänst för att tillgodose egna ekonomiska intressen. Så har t.ex. tesen om att arbete befordrar hälsa och välstånd och förhindrar många tillfällen till synd utnyttjats som ett vapen i händerna på de härskande klasserna.

De första svenska arbetstidsregleringarna var, liksom motsvarande regler på andra håll i världen, tvångsregleringar med syfte att hålla arbetskraften vid arbetsbänken under en viss minimitid. Det var alltså ingen maximireglering, utan tvärtom. Ett exempel på denna typ av lagstiftning är den gamla tjänstehjonstadgan. När man så småningom med teknikens hjälp kunde vidga gränserna för arbetstiden — t.ex. då gasljuset uppfanns — existerade redan en moralisk motivering för krav på praktiskt taget obegränsad arbetstid. Men det skapades även

ekonomiska motiveringar för ett utnyttjande av arbetskraften: de dyrbara, nya maskinerna måste förräntas.

I mitten av 1850-talet framfördes för första gången i Sverige kravet på en reglering och maximering av arbetstiden till 12 timmar per dag för vuxna. Riksdagen avlog förslaget med motiveringen att arbetarna själva borde kunna avgöra hur mycket de ville arbeta. Det var ett cyniskt argument i en tid präglad av stor undersysselsättning, vilken bl.a. tog sig uttryck i den första stora emigrationsvågen till Amerika.

Om längsta möjliga arbetstid ansågs nödvändig för industrin och därmed för det gemensamma välståndet, så ansågs fritiden i lika mån vara skadlig för arbetarna. Under fritiden skulle de bara supa och lata sig eller också skulle — egendomligt nog — samma latmaskar ägna sig åt att ta extraarbete till ”förfång för det ordinarie arbetets effektiva fullgörande, varpå dock industrin äger berättigade anspråk”. Citatet är hämtat ur ett yttrande från Svenska Arbetsgivareföreningen så sent som 1919!

När det i arbetstidsfrågan moraliserades så mycket från arbetsgivarsidan, var det helt naturligt att arbetarrörelsen måste prestera argument av samma slag. Man framförde mer eller mindre väl underbyggda och övertygande argument, t.ex. påståenden om att en lång arbetstid var skadlig inte bara för den fysiska hälsan utan också för den moraliska. Och om arbetarna fick mera fritid, så skulle de säkert använda den till lovvärda sysselsättningar som studier och samhälleligt arbete. Men alla visste ju att det inte fanns några studiemöjligheter för den stora mängden av arbetare, lika litet som någon rösträtt.

När det sedermera började växa fram en tjänstemannaklass, som hade en kortare arbetstid, införlivades med arsenalen av moraliska argument även rättviseargumentet. En längre arbetstid för vanliga arbetare kunde naturligtvis med goda skäl och från denna utgångspunkt betecknas som orättvis.

Vi fick dras med hela denna argumentarsenal inte bara under 1800-talet utan också en bra bit in på 1900-talet. I varje fall till 1919, då en revolutionsstämning i vårt land drev fram den reform som innebar införandet av den s.k. 8-timmarslagen

— en reform som genomfördes trots arbetsgivarnas hårda motstånd och dystra profetior om näringslivets undergång.

Den första starka stöten mot den traditionella argumentationen kom först 1925 med en undersökning av 8-timmarslagens genomförande och dess verkningar. Den visade att industrin hade klarat sig bra. Socialstyrelsen avslutade en översikt med att konstatera det ekonomiska livets stora anpassningsförmåga till ändrade förhållanden, inklusive 8-timmarslagen. Det fanns emellertid grund för fortsatta klagomål från bägge parterna på arbetsmarknaden. Arbetstagarna hade skäl att klaga bl.a. därför att det faktiskt kom att ta ungefär 30 år efter 8-timmarslagens införande innan 48-timmarsveckan var genomförd i hela det svenska näringslivet.

Sedan 48-timmarsveckan helt förverkligats — vilket var fallet 1950 — har man på 15 år genom förkortad arbetsvecka och förlängning av semestrarna uppnått en total arbetstidsförkortning, som kan sägas motsvara ungefär 5 timmar i veckan.

Under den sistnämnda perioden inträffade bl.a. vad jag skulle vilja kalla för ”den skamliga förlikningen i Rättvik” 1956. Vid ett sammanträde i Rättvik antog nämligen detta år ”Utredningen av kortare arbetstid” förslaget om 45-timmarsveckan. Det skedde under fullständig enighet mellan de inblandade parterna — fackliga representanter och arbetsgivarrepresentanter — på den grundval av ekonomiska, sociala och moraliska värderingar som vuxit fram under kommittéarbetet.

Motiv efter motiv för kortare arbetstid diskuterades ingående — och flertalet av dem avfärdades. Så behandlades t.ex. hälsomotivet och som en del av detta frågan om tröttheten till följd av det ökade tempot och hetsen på arbetsplatserna. Det motivet avskrevs dock av kommittén som grund för en *generell* arbetstidsförkortning. Vidare diskuterades — om också i begränsad utsträckning — rättvisemotivet, vilket av kommittén trots allt i första hand uppfattades endast som ett uttryck för arbetarnas höga värdering av fritiden. Risken för att arbetstagarna inte skulle utnyttja en ökad fritid för traditionella fritidssysselsättningar utan i stället ägna sig åt t.ex. extraarbete

— ett gammalt arbetsgivarargument mot en arbetstidsförkortning — diskuterades även. Kommittén uttalade i detta sammanhang bl.a. följande: "Det är angeläget att man så långt som möjligt undviker att i arbetstidssammanhanget lägga moraliska synpunkter på folks fritidssysselsättning — lika litet som på själva önskan om fritid — och avstår från att alltför mycket oroa sig över medmänniskors förmåga att överhuvud få sin fritid att gå".

Kommittén framförde som sitt enda motiv ett renodlat ekonomiskt sådant. Den uttalade: "Då vi genom lagstiftning går att träffa ett kollektivt val i fråga om arbetstiden får det grundas på vad vi i en ekonomisk avvägning finner bäst motsvara våra värderingar".

Innebörden av kommitténs avvägning var, att om man iakttog viss försiktighet borde 45-timmarsveckan kunna införas utan större menliga inverkningar på produktion och löner. — Reformen genomfördes med försiktighet, och några allvarigare komplikationer uppstod inte heller. Karl-Olof Faxén ledde under några år efter reformens genomförande de undersökningar som Yngve Åberg utförde och som visade ihålligheten i flertalet av de gamla olycks- eller lyckoprofetiorna.

Genom accepterandet av de argument och slutsatser som denna kommitté framförde för 10 år sedan, lades grunden för en ny syn på arbetstiden. Dessa frågor kan numera diskuteras fullständigt lidelsefritt, även om det då och då i diskussionen märks reminiscenser från tidigare moraldebatter, t.ex. i samband med frågan om extraarbete.

Om den ideologiska påklädningen en gång i tiden hade ekonomiska motiv — åtminstone på arbetsgivarsidan — så har den ideologiska avklädningen av arbetstidsbegreppen också ekonomiska motiv. Det råder inget tvivel om att den fulla sysselsättningen spelat en avgörande roll. Den har i mycket högre grad än det gamla kommittébetänkandet rensat ut moraliserandet på detta område. Förr var det ju så, att av produktionsfaktorerna — råvaror, kapital, energi och arbetskraft — fanns alltid arbetskraften att tillgå i obegränsad omfattning. Idag är arbets-

kraften den trånga sektorn, och mot den bakgrunden är det naturligt att man börjat ägna denna produktionsfaktor betydligt större omtanke. Ytterligare ett ekonomiskt motiv finner vi i det faktum att fritidskonsumtionen blivit av stor ekonomisk betydelse. Visserligen är begreppet fritidskonsumtion svårt att avgränsa och definiera, men en grov uppskattning anger att fritidsvaror och fritidstjänster motsvarar omkring 15 procent av vår bruttonationalprodukt.

Med tanke på den gamla synen på arbetstidsfrågorna är det välgörande att, så som sker på annat ställe i denna skrift, se hur en forskare anställd vid Svenska Arbetsgivareföreningen (s. 21 ff.) hävdar att man lika gärna kan tala om vällustmaximeringens problem som om den puritanska produktionsmaximeringens. Jag kan inte hjälpa att jag genom arbetet i Utredningen om kortare arbetstid känner mig en smula medskyldig till denna utveckling — och är ganska förtjust i det. T.o.m. extraarbetandet har fått ett gott ord: Göran Albinsson förklarar (s. 65) att han är positiv till en arbetstidsförkortning bl.a. just därför att den ger mera tillfälle till extraarbete. I verkligheten uppmuntrar faktiskt samhället också till detta. Så t.ex. beräknas ATP på alla arbetsinkomster oberoende av om de hänför sig till ordinarie arbete eller extraarbete. Vidare lämnar samhället vissa lån till småhusbebyggelse under förutsättning att låntagaren i princip bidrar med en viss egen arbetsinsats. Studier som bedrivs vid sidan av förvärvsarbetet betraktas som något mycket lovvärt, och möjligheterna att utnyttja fritiden till utbildning och annan "kulturkonsumtion" ökar ständigt. Näringslivet ropar efter forskare av olika slag för utredningar och undersökningar — en arbetskraft som ofta samtidigt har andra arbeten. Som ämbetsman och verksledare anlitar jag själv med nöje s.k. extraknäckare.

I den nya synen på arbetstiden måste ingå en bättre insikt om arbetströtthetens och rekreationens innebörd. Erland Mindus påpekar (s. 39) att man måste skilja mellan att vara trött *på* någonting och att vara trött *av* någonting. Frågan om hur mycket människor orkar kan inte besvaras generellt. Omväx-

ling är uppenbart nödvändig för arbetstrivseln, och dessutom ökar den prestationsförmågan. Hobbies och fritidssysselsättningar — antingen de ger synliga inkomster, obeskattade förmåner eller bara har karaktären av lek — är nyttiga för många. Winston Churchill skrev i en bok för en del år sedan: ”Man kan slita ut en del av sin hjärna lika väl som man kan slita ut ärmarna på sin kavaj. Men de trötta delarna kan vilas och stärkas inte bara genom vila utan genom att man använder andra delar. Att sköta en hobby och ta upp nya intressen är därför en fråga av yttersta vikt för det offentliga livets män.”

Men vad är egentligen arbetstid och vad är fritid? I den ovan nämnda utredningen om kortare arbetstid citerades den hittills bästa definition av fritidsbegreppet som jag sett. Den formulerades av Australiens skiljedomstol för arbetstvister, som vid 40-timmarsveckans införande 1948 i sitt domslut skrev följande: ”Med fritid menas inte ren sysslolöshet utan återhämtning och vila och *frihet från tvånget att stå till tjänst*”.

Att vi måste försöka ta vara på en del människors lust och förmåga att göra mer än normalinsatsen är man numera rätt ense om. Skälen för att en individ vill och kan arbeta mer än normalt är många. Ett kan helt enkelt vara att han eller hon orkar mer, ett annat att fritiden annars känns tom och otillfredsställande och att det lämpligaste verkar vara att fylla den med vanligt arbete. Andra människor kan utföra sådana extrainsatser t.ex. för att finansiera egna eller barns studier, för att kunna skaffa sig en bil, ett eget hem eller för att kunna förverkliga något annat önskemål.

Vad gäller omfattningen av extraarbetet finns i den nyligen publicerade fritidsutredningen en uppgift som inte torde vara alltför missvisande. Vid en rundfråga bland ett representativt urval personer visade det sig att 4 procent av de tillfrågade hade extraarbete varje dag och ytterligare 10 procent någon gång i veckan.

Allmänt sett kommer alla sådana ”fritidssysselsättningar” folkhushållet tillgodo. Jag skulle tro att svenska folket som helhet arbetar mera och intensivare än någonsin — efter alla

de arbetstidsförkortningar som genomförts. Det antyder våra produktivitetssiffror. Några arbetar för mycket — men flertalet trivs troligen bättre med den avvägning de kan göra själva mellan arbete och fritid.

45-timmarsveckan infördes i valfrihetens namn. I den syndiga kompromissen i Rättvik för 10 år sedan ingick också en radikal åtgärd: vi avskaffade det lagstadgade förbudet att, som det hette, ”använda arbetare” mer än en viss maximitid. Lagstiftningen gjordes dispositiv. Sverige är det första land i världen som kommit därefter, att avtal i princip kan slutas om en hur lång arbetstid som helst. — I själva verket är inte detta i egentlig mening ett framsteg. Det innebär på sitt sätt en återgång till ett liberalt system från industrialismens tidigare årtionden: ett system som alldeles särskilt omhulldes i Förenta Staterna, där man med hänvisning till konstitutionen under många årtionden motsatte sig varje federal lagstiftning om arbetstiden. Grundprincipen var att man inte kunde inskränka envars rätt att avtala med vilken annan som helst om vad som helst som inte var kriminellt.

Ett motiv i utredningen om 45-timmarsveckan för steget att införa en dispositiv arbetstidslagstiftning var, att detta borde underlätta framtida arbetstidsförkortningar utan att lagstiftningens vägen behövde anlitas.

Värt att understryka är emellertid, att samtidigt som 45-timmarslagen inneburit en principiellt viktig uppmjukning av vår arbetstidslagstiftning, så har troligen ingen arbetstidsreform i världen varit så uniform som denna. Medan 48-timmarsveckans införande i praktiken tog 30 år, så anpassade sig hela arbetslivet nästan på en gång till det i 45-timmarslagen angivna programmet för en reduktion av veckoarbetstiden.

Det har i det föregående beskrivits hur man, när det gällde handeln, fick finna särskilda lösningar på problemen med arbetstidens förläggning. Men även inom servicenäringarna har 45-timmarsveckans införande präglats av uniformitet.

En följd av omläggningen till 45-timmarsvecka blev att många människor fick en längre arbetsdag. Genom det ganska

allmänna införandet av 5-dagarsvecka och fria lördagar ökades arbetsdagen för dem, som tidigare arbetat $8\frac{1}{2}$ timmar, till 9 timmar. Därmed, kan man säga, byggdes en ny arbetstidsreform mer eller mindre medvetet in i 45-timmarsveckan. 45-timmarsveckans införande blev — paradoxalt nog — ett steg bort från den ursprungliga idén om 8 timmars arbetsdag!

Vid nästa arbetstidsförkortning — och att en sådan skall komma torde det råda principiell enighet om — bör man vara beredd på att ge utrymme för större variationer i arbetstidens längd och i varje fall dess förläggning. Vid en lång arbetstid är utrymmet för variationer mindre, vilket kanske förklarar den nuvarande uniformiteten. Många människor uppfattar 45-timmarsveckan som lång arbetstid. Vid en kortare arbetstid torde emellertid utrymmet för variationer öka, och många arbetstagares och arbetsgivares intressen skulle då kunna mötas. Med de hittills stela formerna för arbetstidens förläggning och uppdelning har den myckna propagandan för ökat deltidarbete gett föga resultat såväl inom näringslivet som inom förvaltningen, men det är uppenbart att en islossning är på väg inom handeln. Något av en islossning måste också sägas vara på väg inom sjukvården, och då inte bara vid Karolinska sjukhuset, vars intressanta experiment här tidigare beskrivits. Liknande idéer sprids även på andra håll genom den s.k. "sjura", Sjukhusrationaliseringskommittén.

En dag blir kanske den ordinarie arbetstiden så kort, att alla kan kallas deltidarbetande. Somliga kanske t.o.m. skaffar sig två "heltidsarbeten". Många skulle kunna ta $1\frac{1}{2}$ heltidsarbete. Husmödrar skulle kunna gå ut i förvärvslivet i större utsträckning. Två personer kan tänkas dela på ett arbete. (Detta att ha två "heltidsarbeten" samtidigt är kanske inte någonting att rekommendera — men det är inget orealistiskt perspektiv. Vid en skiftgående gummiindustri i Ohio hade man under 30-talet infört 36-timmarsvecka. Under kriget ville man åter gå upp till 40-timmarsvecka. Många av de anställda ville emellertid inte gå med på detta, och det visade sig att 10 procent av arbetsstyrkan skötte två arbeten i samma företag.

Ett problem förknippat med kortare arbetstider och fler anställda är de personaladministrativa kostnaderna. Införandet av ATP och utformningen av socialförsäkringen i övrigt torde emellertid ha undanröjt ett av de gamla hindren för en mindre ortodox syn på arbetstiden. Det föreligger inte längre samma behov av enhetlighet i ett system med allmänt kortare arbetstider, vare sig med hänsyn till arbetskraftens skyddsintressen eller för att tillgodose arbetsgivarnas produktionsplanering.

Om vi gick den oundvikliga utvecklingen mot kortare arbetstid till mötes genom frivilliga åtgärder, skulle kanske idén om en valfrihetens arbetsmarknad kunna förverkligas genom att det erbjöds så många delarbetsmarknader med olika arbetstider, att det blev fråga om en verklig valfrihet för den enskilde individen. Detta är naturligtvis inte lätt att organisera för stora industrier, som dominerar en ort och är vana att ordna efter eget skön. Exempel i samband med semestrarna visar emellertid, att det går att genomföra en viss flexibilitet, att erbjuda olika varianter också vid stora företag. Rimligen kan man inte inom ett företag skapa hur många varianter som helst, i varje fall inte för varje yrkeskategori. Därför är det endast i områden med ett differentierat näringsliv som dessa idéer i större utsträckning kan förverkligas.

I ett väl differentierat näringsliv, lokaliserat till större centra och med en stor servicesektor, torde ett förverkligande av denna valfrihetsideologi underlättas. Men det räcker inte med att företagschefer och personalchefer, för att skaffa arbetskraft, är beredda att organisera och erbjuda en stor mängd delarbetsmarknader med varierande arbetstider. Det krävs också fler möjligheter än hittills till omskolning och vuxenutbildning, så att den enskilde kan byta yrke under livets gång, dvs. verkligen kunna välja.

Även arbetsmarknadens organisationer kan emellertid i detta sammanhang vara ett hinder. LO, TCO och SAF måste själva övergå från ord till handling, från att bara tala om valfrihet till att också söka möjliggöra den. Skall våra arbetskraftsresurser kunna utnyttjas så rationellt som möjligt, får de centrala

organisationerna inte som nu lägga hinder i vägen för lokala överenskommelser och experiment av olika slag med arbetstiden, dess förläggning och uppdelning. De centrala uppgörelserna på arbetsmarknaden finns det ingen anledning att kritisera, men behöver de verkligen hindra sådana variationer i t.ex. arbetstiden? Det är så vanligt att tala om centralldirigering och då främst tänka på regeringen och den statliga förvaltningen, men på detta fält är det numera inte staten som centralldirigerar utan organisationerna själva. De har arbetsmarknadens egen lagstiftning i sina händer, lagstiftningen genom vilken staten öppnat en dörr till ökad valfrihet.

Det finns redan på olika områden många goda uppslag att ta vara på och många experiment att studera. Det är angeläget att organisationerna på arbetsgivar- och arbetstagersidan här visar en mera positiv attityd. Mats Hultin, företrädare för det f.n. kanske mest dynamiska elementet i vår samhällsutveckling — skolan — föreslog (s. 81) att man skulle få ökade möjligheter att experimentera med läsårets, skolveckans och skoldagens uppdelning, med nya undervisningsmetoder etc., till fromma för den nya skolan och dess utbildningsmål. De mest konservativa inför sådana propåer är emellertid, typiskt nog, våra fackliga lärarorganisationer. (I förbigående kan jag få nämna att Mats Hultin för biståndsmyndighetens räkning tillsammans med några andra specialister nyligen utarbetat ett förslag om hur man skulle bygga in det svensk-etiopiska byggnadstekniska institutet i den nya tekniska fakulteten vid universitetet i Addis Abeba för att möta Etiopiens behov av sådan utbildning på olika nivåer. Jag måste erkänna att det känns skönt, när vi nu skall försöka genomföra hans förslag, att vara obunden av organisationer och andra konservativa faktorer.)

Naturligtvis är LO-ombudsmän, TCO-sekreterare och SAF-direktörer de mest kunniga på detta område. De vet förvisso bäst hur det egentligen bör vara. Men varför ändå inte en gång pröva en ny och ”tokig” idé? Det kan kanske ligga något även i sådana. Jag hoppas att något slags islossning är på väg, men man borde hjälpa islossningen på traven. Kanske kan

man få många upplysningar och uppslag genom att helt enkelt fråga folk om deras önskemål — t.ex. som man med förvånansvärd djärvhet gjort i Oxelösund.

En annan gammal "helig ko", som tycks vara färdig för slaktning, är butiksstängningslagen. Den tillkom i gott syfte och var nödvändig på sin tid, men den har nu blivit ett självändamål, ett uttryck för företagarnas olust att konkurrera, i stället för ett skydd för de anställdas välfärd. De experiment som genomförts på detta område visar att konsumentens behov av en smidigare butiksservice är ett verkligt behov. Det har också visat att det finns arbetskraft som vill tjänstgöra på obekväma tider och att det går att betala för obekväm arbetstid. Kanske skall det även på andra områden visa sig att det går att göra såväl löntagare som konsumenter nöjda, något som TCO hittills har misslyckats med i sin strävan att tillgodose motstridiga intressen inom den egna medlemskadern.

Ytterligare en annan helig institution är helgdagarna. Redan kommittén om 45-timmarsveckan förutsåg för nio år sedan behovet av en utredning på detta område. Man presenterade även ett underlag för en sådan utredning — med tanke på att 45-timmarsveckan troligen skulle komma att innebära ett rätt utbrett införande av 5-dagarsvecka. Kommittén visade bl.a. i en tablå, att om alla lördagar blir fria utöver de eljest vanliga ledighetsdagarna, så kommer det ungefär vart tredje år att inträffa att av 28 dagar omkring jul och nyår 14 blir helt lediga — och att av de 14 arbetsdagarna flertalet kommer att spridas med en eller ett par dagar åt gången mellan fridagarna. Trots detta illustrativa utredningsmaterial vågade ingen föra saken vidare. Nu bör det dock vara tid för ett nytt, djärvt grepp i denna fråga.

För en del år sedan hade jag tillfälle att inom ILO delta i flera diskussioner om arbetstidsfrågorna. Efter flera års diskussioner blev det en allmän uppslutning i de avgörande voteringarna kring kravet på 40-timmarsvecka inom industrin. I den rekommendation som lades fram förekom samtidigt många uttryck för kravet på flexibilitet i tillämpningen — med hän-

syn till de olika förutsättningar som gäller i olika länder. Entusiasmen var emellertid på sina håll, också bland arbetardelegaterna, ganska dämpad inför detta krav på 40-timmarsvecka. Bakgrunden till den inte så särskilt utbredda men heller inte osynliga olusten i många u-länder var, att industrin där spelar en mycket underordnad roll. Jordbruket representerar i dessa länder 85 till 90 procent av sysselsättningen, och industriarbetarna är redan nu i många avseenden relativt sett gynnade.

Denna bristande entusiasm i vissa u-länder för 40-timmarsvecka är naturligtvis inget som helst argument mot en arbetstidsförkortning i Sverige. Men den kan påminna oss om att våra problem globalt sett är mycket speciella och att våra sanningar inte är eviga. Jag vill passa på att säga som min tro, att vi kommer att göra vår viktigaste insats för u-länderna inte genom att dela deras fattigdom utan genom att dela med oss av en växande rikedom.

Avslutningsvis skulle jag vilja citera Roland Svensson i hans litografisamling om Tristan Da Cunha, den primitiva lilla ön, vars befolkning flydde till England undan ett vulkanutbrott för några år sedan men som nästan mangrant återvände efter ett par år. Konstnären-författaren skriver i slutet av sin bok om återkomsten till den isolerade ön: "Kanske söker vi, tjuvonde århundradets välfödda och jäktade teknisklavar, som brottas med fritidens sysselsättningsfrågor, sekulariseringsprocessens problem, tätorternas bostadsbrist, trafikchaos och fordonsöverflöd — kanske söker vi ett Utopien, ett stillhetens morgonland, där gränserna mellan arbete, fritid och lek inte är så skarpa, ett land där klyftan mellan generationerna inte är oöverstiglig."

Kanske kommer nästa generation att förvåna sig över hur svårt vi hade, som nu lever och verkar, att fullborda historiens cykel genom industrialismens avarter och fram till en tillvaro, där klockan och kalendern är mindre plågsamma uppfinningar för oss. De kanske lyckas skapa en tillvaro, där arbetet har blivit intressant, både ekonomiskt, tekniskt och intellektuellt för många — ett arbetsliv där fabriksvisslan inte behöver kän-

nas som morgonens tvång och kvällens befrielse — en tillvaro där vi inte är klassindelade i statusmedvetna tjänstemän och mer eller mindre eftersatta arbetare, utan där alla är *medarbetare* — en tillvaro där till och med företagarna erkänner ”att människan må ha tid att tänka och att svärma, ty det är hennes väsens rätta kall”.

Den ökande fritiden — en fiktion? • Vintersemester, deltid- och skiftarbete —
Krävs mer fantasi i vår syn på arbetstiden? • Konventioner och moraltänkande —
hinder för en ny syn på arbetstiden? • Ökad fritid och mer service — svårfören-
liga krav? • Kyrkoår och arbetsår — ett olyckligt beroende? • Skolans arbets-
tider — en kvarleva från medeltiden? • Flexiblare arbetstider — ökad valfrihet?

Studier och debatt

1965 : 2

Pris 12 : 50

Studieförbundet
Näringsliv och Samhälle
Sköldungagatan 2, Sthlm Ö

